चौखम्बा संस्कृत ग्रन्थमाला
ग्रन्थ संख्या १०१

॥ श्रीः ॥

शब्दस्तोममहानिधिः

(संस्कृताभिधानम्)

तर्कवाचस्पति-
श्रीतारानाथभट्टाचार्येण
सङ्कलितम्
तेनैव परिशोधितश्च

चौखम्बा संस्कृत सीरीज आफिस, वाराणसी-१

१९६७

प्रकाशक : चौखम्बा संस्कृत सीरीज आफिस, वाराणसी
मुद्रक : विद्याविलास प्रेस, वाराणसी
संस्करण : तृतीय, सं० २०२३ वि०
मूल्य : ४५-००

पोस्ट आफिस 'चौखम्बा', पोस्ट बाक्स नं० ८
वाराणसी-१ (उ० प्र०)
भारतवर्ष
फोन नं० ३१४५

THE
CHOWKHAMBA SANSKRIT SERIES
WORK NO. 101

SABDASTOMA-MAHĀNIDHI

(A Sanskrit Dictionary)

COMPILED BY
TARKAVĀCHASPATI
S'RĪ TĀRĀNĀTHA BHAṬṬĀCHĀRYA

THE
CHOWKHAMBA SANSKRIT SERIES OFFICE
VARANASI-1 (India)
1967

Publisher : The Chowkhamba Sanskrit Series office, Varanasi-1
Printer : Vidya Vilas Press, Varanasi-1
Edition : Third Edition, 1967
Price : Rs. 45-00

Oriental and Foreign Book-Sellers and Publishers
P. O. Chowkhamba, Post Box 8,
Varanasi-1 (India)
1967
Phone : 3145

प्रकाशकीयः प्रस्तावः

पण्डित-श्रीतारानाथ-तर्कवाचस्पतिपादानां शास्त्रनैपुण्यमद्यत्वे रूढिमुपगतम्। संस्कृतकोषनिर्माणस्योषसि एव काले त ईदृशस्य कस्यचित् सविशेषमुपयोगमावहतः संस्कृतमहाकोषस्य सङ्कलनं सम्पादनं च सर्वात्मना लब्धकोटौ समस्थापयन् यो नाम युगपन्निर्दोषो व्यापको विश्वतोमुखश्च स्यात्। तदानीम् अध्यापक-गोल्डष्ट्रकर-महोदयानामुत्कृष्टं सुबृहदभिधानं मातृकास्थिताद्यवर्णमात्रस्याप्यन्तं न जगाम। 'विलियम्स्'कृतं चाभिधानमीदृश-वस्तुभूयिष्ठमासीद् येन प्राचीनवाङ्मयाध्येतॄणां साधारणविद्यार्थिनां नोपकारसम्भवः। सज्जीकरणं त्वस्य भाषा-विज्ञानसम्मतमपि न व्यवहारानुकूलं, विशेषतस्तु देवनागरीलिपिसत्त्वेऽपि प्रतिपदं रोमनाक्षरयोजनया तथाऽनुप-योगिशब्दानां ग्रहणेन समासगतपदानां प्रत्येकं पुनरुल्लेखेन च तत्र निष्कारणं ग्रन्थबाहुल्यदोष आपतितः। 'बेन्फी'-पण्डितकृतमभिधानमपि अनावश्यकविषयबहुलमेवाभूत्। 'विलसन'निर्मितौ प्राधान्येन पर्यायशब्दा एव संगृहीतास्त-त्रत्यधातुविवरणमपर्याप्तिदोषदुष्टम्। उपलभ्यमानाः प्राचीनसंस्कृतकोषग्रन्थाः प्रायशो विरलशब्दानां कविप्रयुक्त-विशिष्टशब्दानां च संग्रहपरा विशेषतस्तु श्लोकनिबद्धा वर्णमातृकाव्यवस्थारहिताश्च। एतादृश्यां वस्तुस्थितौ पण्डित-श्रीतारानाथास्तादृशस्य सर्वाङ्गसुन्दरस्य संस्कृतकोषस्य निर्माणमभ्यलषन् यस्य खलु विश्वतोमुखे पर्यन्ते कोषान्त-रेष्वदृष्टपूर्वं कृत्स्नमेव विषयजातं निःशेषतया लब्धास्पदं भवेत्। उक्तसंकल्पपरिपूर्तये तत्रभवन्तस्तर्कवाचस्पतयः संस्कृतभाषानिबद्धानि सर्वाण्येव शास्त्राणि सुनिपुणं परिशील्य सुबहुसंख्याकान् शब्दान् समगृह्णन्, तद्घटितव्यु-त्पन्नशब्दान्, तेषां विशेषार्थान् तद्गताखिलज्ञातव्यविषयांश्च यथाक्रमं समाकलयन्। किंच पुनः श्रीप्रसन्नकुमार-सर्वाधिकारि-पण्डित-श्रीकृष्णकमलभट्टाचार्ययोरनुनयेन तत्रभवन्तः श्रीतारानाथाः प्रथमतया बृहत्कोषस्य प्रकाश-नात् पूर्वं विद्यार्थिजनोपकारकं संक्षिप्ताकारं कोषमेकं प्राकाश्यं नेतुं मनश्चक्रुः। तदनुसारेण च शब्दस्तोममहा-निधिनामायं प्रस्तुतकोषग्रन्थः पञ्चभिः खण्डैर्विभक्त आविरभूत्। तदीयः प्रथमखण्डो द्विषष्ट्यधिकाष्टादशशततमे (१८६२ तमे) क्रैस्तीयेऽब्दे वाचकेभ्य उपायनीकृतोऽन्तिमस्तु सप्ताशीत्युत्तराष्टादशशततमे (१८८७ तमे)।

शब्दस्तोममहानिधौ न्यायशास्त्रप्रयुक्तानां स्मृतिशास्त्रप्रयुक्तानां च शब्दानामर्थतात्पर्यादिवैशिष्ट्यं विशेषेण विवृतम्।

सुतरां खेदस्थानमिदमासीद् यदनर्घोऽयं कोषग्रन्थः सुबहोः कालात् प्रभृति निःशेषविक्रीततया पुनर्मुद्रणा-भावाच्चानुपलब्ध आसीत्। अतोऽस्माभिरुररीकृते विरलसुप्रसिद्धपुस्तकमुद्रणप्रकल्पे साम्प्रतमस्यापि पुनर्मुद्रणं विहितम्। नातितिरोहितमेतत् स्याद् ग्रन्थप्रणयिनां सुधियां यदस्माभिरस्मिन्नेव प्रकल्पे साकमेवानेकैर्ग्रन्थान्तरै-र्वाचस्पत्य-शब्दकल्पद्रुमसदृशविपुलाकृतिकोषग्रन्थानामपि प्रकाशनमकारि।

वाचकमहाभागा एतस्मिन्नारम्भेऽपि पूर्ववदानुकूल्यं विदध्युरिति सप्रश्रयमाशास्महे।

श्रीतारानाथभट्टाचार्येण

MEMOIR

PANDIT TARANATH BHATTACHARYA, TARKAVACHASPATI

(1812–1885)

Can anybody imagine that a Professor of Sanskrit College, Calcutta, appointed on Rs. 90/–per month and retiring when drawing Rs. 150 with a pension of Rs. 70–12as–6pies could have spent Rs. 80,000 in producing a voluminous Sanskrit Dictionary at his own expense after his retirement in 1873 (when its first part was published) and work on it for long twelve years without respite ? But this was possible for a Pandit of Taranath Tarkavachaspati's standing, because he was essentially a businessman who had substantial income from this source and whose unflagging zeal to produce a full-length Sanskrit Lexicon never abated.

Born the descendant of a brilliant gallaxy of Pandits, such as, Makundaram Tarkavagis of the middle of the eighteenth century, an authority on Hindu Law and Jurisprudence, Ramram Bhattacharya, Tarkasiddhanta (Taranath's grandfather), Taranath was the son of Kalidas Bhattacharya, a man of uncommon intellect and prodigious memory who opened a *Chatuspathi*, (a Sanskrit *Tole*, School) for the first time in his native place Kalna. Kalidas received his early Training from Sambhu Chandra Tarkalankar who taught him *Kavya* (Court Epic), Rhetoric and *Dharma-Sutras* of the post-vedic period.

On admittance to his father's *Tole* at the age of nine Taranath began studying the *Mugdhabodha* which he committed to memory at the age of ten. At thirteen he finished *Amarakosha* and *Bhattikavya*. In 1830 he was admitted to the Sanskrit College, Calcutta, and was under the teaching of Jaygopal Tarkalankar and Nimchand Siromani, a renowned professor of Philosophy. Here he came in touch with Pandit Isvar Chandra Vidyasagar who was of course younger than him in age.

Earlier his teacher at his father's *tole* invested him with the title of *Sarvabhouma*, while on finishing his career as a student in Sanskrit College the teachers of the College, charmed by his wonderful knowledge of Tarka-Shastra (Logic) honoured him with the title of Tarkavachaspati. Taranath then accompanied his father to Benares where he finished his study of Vedanta and Panini in four years. It was here that he frequently used to hold discussions with Pandit Kasinath Sastri, a famous Grammarian and Philologist. On return from Benares on 23rd January 1854, he was appointed an A-Class Professor of Sanskrit College, Calcutta, through the instrumentality of Pandit Isvar Chandra Vidyasagar. In this College he came in close touch with such luminaries of Sanskrit learning as Madan Mohan Tarkalankar, Premchand Tarkavagis, Bharat Chandraa Siromani and Jainarayan Tarkapanchanan. After digesting volume after volume of Sanskrit works on grammar, rhetoric and philology Taranath produced his first printed book *Sabdartharatna*, based on Panini, Katyayana and Patanjali, in 1851. Then came out another Bengali book, *Vakyamanjari*. These books unfortunately did not sell much. His extensive business both at Kalna and Calcutta ran in the course of years at a loss and he became pauper and involved in debt. In spite of being a businessman, Taranath could find time to devote himself heart and soul to the study of

Sanskrit literature. He was at this time seriously thinking of compiling and editing a really good and useful Sanskrit lexicon which could be regarded as allround and perfect. Goldstucker's excellent voluminous lexicon did not even reach the end of the first letter of the alphabet. Williams' Sanskrit-English Dictionary abounded in matters not needful to the ordinary students of classics ; its plan and arrangement though philological was not practical ; and it took up much unnecessary space by the employment of Roman character in addition to the Devanagari and in giving insertion to unnecessary forms and by repeating in every instance the leading word in the collocation of compunds. Benfy's Dictionary contains much useless matter. Wilson's Dictionary gives mere synonyms and is defective in the treatment of verbs. The extant Sanskrit Koshas (lexica) were mostly collections of rare words of significations meant essentially for poets ; they were all versified and there was no alphabetical order. Taranath was therefore keenly intent upon producing a full-length lexicon embracing within its comprehensive scope materials that were conspicous by their absence in other *koshas.* With a view to the accomplishment of this task he began studying in right earnest the *Sruti, Smriti, Jyotisha, Tantra,* Grammar, Rhetoric, and compiled a vast number of words, recorded their derivatives, various meanings and other cognate details. Prasanna Kumar Sarvadhikary and Pandit Krishna Kamal Bhattacharya requested him to first publish a dictionary for students and the result was the publication of *Sabdastoma-Mahanidhi* in 5 parts the first of which appeared in 1862 and the last in 1887. The words that are to be found in Smriti and Nyaya Sashtras are treated in this book in their various aspects and meanings.

Encouraged by the success of this venture, he commenced collecting, collating and editing larger number of Sanakrit words for their fuller treatment and Sanskrit terms from the entire Sanskrit literature. One could find vast heaps of books, MSS. on his bedside to be used for the work, and it appeared as though every word he wrote upon were virtually inscribed in his very heart. A servant was found always in attendance upon him to fetch the requisite books, MSS. and papers that he required from time to time.

In 1873 the first part of *Vachaspatyam* saw the light of day consisting of 238 pages. And in 1884 with the publication of the last (22nd) part, the work was completed and he established his name and fame as a Sanskritist of vast learning.

About his career as an educationist the following account appears in the "History of the Sanskrit College" written in Bengali :—

"The General Committee of Public Instructions constituted in 1823 decided to appoint in place of Haranath Tarkabhusan, who was a teacher of *Mugdhabodha* in the Sanskrit, a Professor for the subject at a time when the grammar classes (upto 1827) were divided into two sections : Panini and Mugdhabodha. On that decision the Secretary to the Fort William College was entrusted with electing a suitable incumbent and Taranath was selected for the post. In his report the Secretary said : 'I would recommend that the first Chair for the post should be given to Taranath Tarkavachaspati, a resident of Ambika and formerly a student of Sanskrit College. This recommendation is made altogether from a conviction of this individual's superior qualification, and without any solicitations, direct or indirect,

on his own part. He does not teach in a *Tole* or public school, but he has, I am creditably informed, several private pupils, and I know from report and also personal conviction that he has kept up and added to the stores of Hindoo literature and science which he had acquired at College ; in fact his zeal for learning led him to visit Benares two or three times, on each of which occasion he resided at that city for a considerable period. In every department he is, in my opinion, far above mediocrity and in several branches of science I doubt if any Pandit of Bengal can compete with him, namely, in the Upanishads of the Veda, in Vedanta, Samkhya, Mimansa, Jyotisha and Patanjali......" (Letter dated 2. 1. 1845 from G. T. Marshall to Babu Rasamay Dutt, Secretary to the Council of Education, Sanskrit College Department).

On 23rd July, 1845 Taranath was appointed class I Professor of Grammar in Sanskrit College. He worked in that capacity till 31st December, 1873, when he retired from service.

He wrote many books of which the remarkable and noteworthy ones are the following :—

Sabdartharatna and *Vakyamanjari,* 1851 ; *Gayamahatmya* and *Gaya Shraddhadi Paddhati,* 1861 ; *Tuladanadipaddhati,* 1866 ; *Sabdastomamahanidhi,* 1869-70 ; *Vachaspatyam* Dictionary, 1873-84 ; *Siddhanta-Kaumudi* 1862 ; Ratnavali, 1864 ; *Siddhantavindusar,* 1866 ; *Kumarasambhavam,* 1866 ; *Venisanhar,* 1866 ; *Asubodh Sanskrit Grammar,* 1869 ; *Dhaturupadarshika,* 1869 ; *Vrittrasanghar,* 1870 ; *Mudrarakshasa,* 1870 ; *Malavikagnimitra,* 1870 ; *Astadhyayi Sutra* of Panini, 1870 ; *Hitopadesha,* 1871 ; *Sankhyatattvakaumudi,* 1871 ; *Bhaminivilas Kavya,* with his own commentary, 1872 ; *Dasakumaracharit* of Dandi, 1872 ; *Kadambari,* with his own commentary, 1872 ; *Vaiyakaran Bhusanasar,* 1859 ; *Dhaturupadarsha,* 1869 ; Rajaprasasti, 1875.

In connection with the publication of *Siddhanta Kaumudi* E. B. Cowell, the then Principal of Sanskrit College wrote of Taranath as follows : "I question if any one in Bengal is equal to him." In a letter dated 7th April 1864, Cowell wrote to the educational authorities : "The book is well done and it is a great boon to Sanskrit learning that we have now a standard edition of such a valuable work." He characterised Taranath as an Encyclopaedia of Sanskrit learning.

Taranath's second son Jivananda had also been a famous Sanskrit scholar, well-known in Grammar, Mimansa, Rhetoric, Nyaya, Jyotisha and Smriti and received in 1870 the title of Vidyasagar from Sanskrit College. He edited and published about 250 Sanskrit works.

In December, 1844, Pandit Isvar Chandra Vidyasagar went on foot from Calcutta to Kalna village, a distance of 48 miles and saw Vachaspati engaged in teaching a large number of students.

From an address of honour presented to Taranath at Sanskrit College on 15th January, 1835, it appears that for nine long years he had been engaged in a close and deep study of Kavya, Alankara, Jyotisha, Nyaya, Vedanta, and Smriti and he digested every book and Mss. on the subjects that could be had at the library of Sanskrit College.

On 16th July, 1847, on the resignation of Vidyasagar from the Secretaryship of Sanskrit College, Taranath was appointed to the post. Under the encouragement and

direction of Principal, E. B. Cowell, Taranath edited and published on behalf of the College many rare books on Grammar and rhetoric. In his Foreword to the *Nyaya Kusumanjali* of Udayanacharya Cowell referred to Jaynarayan Tarkapanchanan and Taranath as "the two most learned Hindus I have met during my residence in India."

In connection with the publication of Siddhantakaumudi the Government paid to Taranath a subsidy of Rs. 15,000/–and purchased 500 copies of the book.

Such was the uncommon knowledge of Taranath in Applied Astrology that in 1885 he went to Benares and there met the famous Naiyayik Chudamani Kailas Chandra Siromani and pointed out the latter's error in an astrological calculation and explanation according to *Suryasiddhanta,* on the basis of the conclusion of Engilshman.

He set much premium on the value of time and was frequently found revising Sanskrit proof-sheets even while walking on public thoroughfares.

In 1860 Maharaja Jai Singh of Jaipur paid a visit to Sanskrit College and invited Taranath to Jaipur where he floored all the pandits in a discussion on intricate details of Vaishnavic Philosophy. He was besides an eloquent speaker in Bengali, Hindi and Sanskrit. When Kaliprasanna Singha was editing and translating the Bengali version of Vyasa's *Mahabharata,* he found the chapters dealing with *Vyasakuta* and *Mokshadharma* too difficult for his translation and explanation. He therefore invited Taranath to the task which was accomplished with credit because of the latter's vast knowledge of the Six Systems of Indian Philosophy.

Both he and his son Jivananda met Col. Olcot, founder of Theosophical Society, in 1883 and had a discussion with the latter on the basic principles of *Yogasastra.*

Among his well-known pupils were Rev. K. M. Banerjee, who had a number of Sanskrit works to his credit.

It may be news to many that Taranath had been a very expert cook who on the occasion of his mother's *sradh* ceremony treated the invited guests with thirty-two kinds of delicacies including a variety of Bengali sweets in preparation of which also he was known to be equally an expert. He had also supervised the cooking and feeding of over a lakh of Brahmins at Hetampur Rajbati in 1855.

At the age of sixteen he used to compose the wellknown *Kabi-gan* of Bengal and also the songs meant for *Hap-Akhrai* Party. He had the entire Mahabharata committed to memory which was so extraordinarily retentive that he could tell anybody offhand the contents of any Sanskrit book and particular pages thereof wherein the subjects occurred.

He died at Benares on 23rd June, 1885.

No one can doubt that the nineteenth century has been intellectually one of the greatest in history. The scholars like Taranath shared a new imaginativeness and daring and were possessed by a deeper seriousness and a sincerity which rejects all that is artificial, or merely academic and secondhand.

In the history of Sanskrit scholarship Taranath Tarkavachaspati will for ever be regarded as an institution by himself and have a place apart. The descendants of Taranath still live in Calcutta at 7, Ramanath Majumdar street.

Prafulla Mitra

साङ्केतिकशब्दसङ्केतज्ञापनम्

सङ्केत	सङ्केतबोध्य	सङ्केत	सङ्केतबोध्य	सङ्केत	सङ्केतबोध्य
पु०	पुंलिङ्गः	न० त०	नञ्तत्पुरुषः	स्वादि०	स्वादिगणीयः
स्त्री०	स्त्रीलिङ्गः	कर्म्म०	कर्म्मधारयः	तुदा०	तुदादिगणीयः
न०	नपुंसकलिङ्गः	द्वि०	द्विगुसमासः	रुधा०	रुधादिगणीयः
पु० स्त्री०	अनपुंसकलिङ्गः	अव्ययी०	अव्ययीभावः	तना०	तनादिगणीयः
पु० न०	अस्त्रीलिङ्गः	ब०	बहुव्रीहिः	क्र्यादि०	क्र्यादिगणीयः
न० स्त्री०	अपुंलिङ्गः	३ ब०	तृतीयान्तान्यपदार्थबहुव्रीहिः	चुरा०	चुरादिगणीयः
त्रि०	त्रिलिङ्गः	५ ब०	पञ्चम्यन्तान्यपदार्थबहुव्रीहिः	अद०	अदन्त
अव्य०	अव्ययम्	६ ब०	षष्ठ्यन्तान्यपदार्थबहुव्रीहिः	पर०	परस्मैपदी
स०	समासः	७ ब०	सप्तम्यन्तान्यपदार्थबहुव्रीहिः	आत्म०	आत्मनेपदी
त०	तत्पुरुषः	न० ब०	नञ्बहुव्रीहिः	उभ०	उभयपदी
२ त०	द्वितीयातत्पुरुषः	प्रादि० ब०	प्रादिभ्यो धातुजबहुव्रीहिः	सक०	सकर्म्मकः
३ त०	तृतीयातत्पुरुषः	द्व०	द्वन्द्वसमासः	अक०	अकर्म्मकः
५ त०	पञ्चमीतत्पुरुषः	समा०	समासान्तः	द्विक०	द्विकर्म्मकः
६ त०	षष्ठीतत्पुरुषः	शक०	शकन्ध्वादित्वात्पररूपम्	द्विव०	द्विवचनान्तः
७ त०	सप्तमीतत्पुरुषः	नि०	निपातनात्	ब० व०	बहुवचनान्तः
ग०	गतिसमासः	+	प्रातिपदिकम्	गौरा०	गौरादित्वात्
शाक०	शाकपार्थिवादितत्पुरुषः	–	धातुः	ब्राह्म०	ब्राह्मणादित्वात्
उप०	उपपदसमासः	भ्वा०	भ्वादिगणीयः	पृषो०	पृषोदरादित्वात्
मयू०	मयूरव्यंसकादि	अदा०	अदादिगणीयः	चतुर्व०	चतुर्वर्णादित्वात्
प्रा०	प्रादिसमासः	जुहो०	जुहोत्यादिगणीयः	व्री०	व्रीह्यादित्वात्
उपमि०	उपमितसमासः	दिवा०	दिवादिगणीयः	सार्व्व०	सार्व्वविभक्तिकः

ओं तत्सत्

ग्रन्थारम्भः

श्रुत्यार्थाधिगमं सर्व्वप्रकृतिप्रत्ययाभिधम्। अलिङ्गं बहुलिङ्गञ्च शब्दब्रह्माहमाश्रये ॥ १ ॥
वाचामधीश्वरीं देवीं भक्त्या नत्वा वितन्यते। तारानाथद्विजेनायं शब्दस्तोममहानिधिः ॥ २ ॥
यो बबन्ध विना सूत्रं शब्दरत्नस्रजं धिया। अशेषशेमुषीदात्रे तस्मै शेषात्मने नमः ॥ ३ ॥
निःशेषं नाशयन्त्वेनः शेषाशेषमुखानि नः। यतः शब्दविशेषाणां रूपार्थाभ्यां प्रकाशनम् ॥ ४ ॥
सूत्रवार्त्तिकभाष्याणां कारकान् मुनिसत्तमान्। पाणिन्यादीन् प्रणम्येह व्युत्पत्तिर्दर्श्यते मया ॥ ५ ॥
निघण्टुकारिणां ग्रन्था-स्तद्व्याख्याकारिणां तथा। मच्चित्ते द्योतयन्तोऽर्थान् प्रकाशन्तां सदा स्मृताः ॥ ६ ॥

मुखबन्धः

इह खलु पुरुषा यां काञ्चित् भाषामभ्यसितुमीहमानाः प्रयतन्ते तदर्थज्ञानसाधनं तत्तद्भाषाव्याकरणं कोषञ्चाधिगन्तुम्। तत्र व्याकरणात् प्रायोयौगिकशब्दमात्राणामर्थज्ञानं, कोषात् पुनः रूढ़ानां शब्दानां केषाञ्चित् यौगिकानामपि। कोषो नाम शब्दानामर्थबोधकं शास्त्रम्। तत्र संस्कृतकोषे प्रायेण लिङ्गसहितस्यैवार्थबोधनम्। तच्च यद्यपि संस्कृतभाषयेव विजातीयभाषयापि भवितुमर्हति, तथापि भाषान्तरेण भाषान्तरस्यार्थज्ञापने, सम्पूर्ण-तात्पर्य्यार्थस्यास्फुरणात् एकविधभाषयाऽर्थस्य ज्ञापने तु भावार्थस्य स्फुटं स्फुरणात्, समानभाषयापि, प्रकृतिप्रत्यय-विभागमप्रदर्श्य अखण्डार्थस्य बोधने तदवयवार्थस्याबोधात् खण्डशस्तथा बोधने तु अवयवशब्दार्थस्यापि सुखेन ग्रहाच्च अवयवार्थप्रदर्शनपूर्व्वकम् एकविधभाषयैवार्थबोधनं युक्तम्। किन्तु प्रसिद्धेषु संस्कृताभिधानेषु अमरकोषादिषु केवलम् अखण्डार्थस्यैव प्रतिपादनात् शब्दानां सर्व्वेषामर्थानामप्रतिपादनात् तत्र कीर्त्तितानामपि शब्दानाम् अकारादिक्रममतिक्रम्यैव पाठेनार्थप्रतिपादनात् व्युत्पित्सूनामतीव दुर्गमत्वेन न तेषां समीचीनता। किञ्च तत्रोक्ता-नामपि शब्दानामवयवार्थज्ञानमसुलभमेव। नानाकोषपठितानां शब्दानामेकत्र सङ्कलनेन पाणिन्यागममनुसृत्य विविधविद्यावता डाक्तरोपाधिना 'उइलिसन्' साहेवेन, वेदादिशास्त्रादिषु विशेषतः शब्दकल्पद्रुमाभिधाने कृतश्रमाभ्यां विद्वद्भ्यां बोथलिङ्गरथाभ्यां च प्रणीतयोः संस्कृताभिधानयोः प्रकृतिप्रत्ययविभागप्रदर्शनपूर्व्वकं सुपरिपाट्या बद्धत्वेऽपि तैः स्वस्वभाषयैव संस्कृतशब्दस्यार्थानां बोधनात् संस्कृतभाषयार्थबोधनमन्तरेण संस्कृतशब्दानामर्थ-जातस्य अवयवार्थग्रहेण विशेषतो न ग्रहः अपरिचिततत्तद्भाषाणान्तु सुतरामेव। अतः संस्कृतभाषाशब्दानामभिधानं

संस्कृतभाषयैव व्याख्यानयुतं प्रकृतिप्रत्ययादिविभागसहितं सुपरिपाटीकमेकमभिधानं व्युत्पित्सूनामवश्यमपेक्षितमिति निश्चित्य तथाविधाभिधानसङ्कलने ममातितरां सङ्कल्पो बभूव। किन्त्वसौ सङ्कल्पस्तत्प्रचारोपयोगिव्ययार्थार्थसार्थविरहेण निरर्थकतया मुकुलित इव संबभूव।

अथ तथाविधाभिधानप्रचारार्थं मुद्राव्यापारोपयोगिधनवाञ्छया एतद्देशाधिपसंस्थापितविद्यासमाजविभागप्रधानाध्यक्षं (डिरकटर) इति पदेऽभिषिक्तं (एमे) इत्युपाधिकं श्रीयुक्तम् एइच् उड्रो इति नामकं साहेवं प्रत्यावेदितम्। मदावेदितेन च विविधविद्यानुरागवता विद्यावृद्धिविषये एकान्तोत्साहिना तेन प्रोत्साहितः वङ्गगवर्णमेण्ट अयुतं मुद्राः एततपुस्तकमुद्राव्ययसाहाय्यार्थं दातुमङ्गीचकार।

एवमेतद्देशाधिपतिनाऽङ्गीकृते प्रचारोपयोगिव्ययानुकूल्ये चिरमुकुलितोऽपि स संकल्पः पुनः फलोन्मुखीबभूव। अथ तथाभिधसंस्कृताभिधाननिर्म्माणाय वेदस्मृतिपुराणमीमांसादिदर्शनज्योतिषतन्त्रवैद्यकव्याकरणालङ्कारादीनि शास्त्राणि समालोड्य बहुलाः शब्दाः सङ्कलिताः। किन्तु तदभिधानस्य बहुविस्तीर्णतया तन्मुद्राकार्य्यसम्पादने बहुकालापेक्षेति सम्भाव्य तस्मादेव संक्षिप्य साहित्यादिग्रन्थेषु प्रयुक्तशब्दानां प्रसिद्धार्थज्ञानानुकूलम् स्वल्पमभिधानमापाततः संस्कृतविद्यामन्दिरविश्वविद्यालयादिच्छात्राणां पाठार्थमपेक्षितमित्युद्भाव्य च संस्कृतपाठशालाप्रधानाध्यक्षेण (प्रिन्सिपल्) पदवीसमारूढेन श्रीयुत बाबू प्रसन्नकुमार सर्व्वाधिकारिणा महाशयेन, (प्रसिडेनस्) विद्यालयसंस्कृतप्रधानाध्यापकेन आयुष्मता श्रीयुत बाबू कृष्णकमलविद्याम्बुधिभट्टाचार्य्येण च प्रोत्साहित इदं व्यरचयम्।

अत्र च शब्दानां स्थूलाक्षरेण प्रथमं स्वरूपप्रदर्शनम् ततः सङ्केतविशेषेण लिङ्गप्रदर्शनं ततोऽवयवार्थप्रदर्शनम् ततः व्याकरणप्रक्रिया; ततोऽर्थविशेषकथनम्, यदर्थविशेषे लिङ्गभेदः प्रकृतिप्रत्ययभेदश्च तेऽत्र परतो दर्शिताः। 'नाम च धातुजमाह निरुक्ते' इत्युक्तेः सर्व्वशब्दानां धातुमूलतया पाणिनीयगणपठितधातूनपि स्थूलाक्षरेण शब्दक्रममध्ये एव निवेश्य तेषाम् धातूनामर्थविशेषः, गणभेदः, पदनियमः, इट्शून्यतादि, सकर्म्मकत्वादि, लटि लुङि च रूपञ्च दर्शितम्। यद्यपि अर्थविशेषोत्कीर्त्तनं संस्कृतभाषयैव सर्व्वत्र कृतं, तथापि यत्र वङ्गभाषयापि अर्थकथने प्रकृतार्थस्य स्फुटं प्रतीतिर्भवेत् तत्र क्वचित् क्वचित् ग्रन्थबहिर्भूततासूचकेन वेष्टनाकाररेखाद्वयेन वेष्टितया वङ्गभाषयाप्यर्थप्रकाशनं कृतम्।

अत्र च यावता प्रयत्नेन अतीव सुगमता भवेत् तथा यत्नः कृतः। साहित्यप्रचलितशब्दप्रसङ्गात् दर्शनज्योतिषादौ प्रसिद्धाः पारिभाषिकशब्दादयोऽपि एकान्ततो नोपेक्षिताः क्वचित् क्वचित् सारतस्तेऽपि सार्था उट्टङ्किताः। अतिप्रामाणिकतया पाणिनीयागमानुसार्य्येव प्रत्ययादिसंज्ञादिकमत्राहृतम्।

एतस्यापि सम्पूर्णपुस्तकस्य एकदा प्रचारे तत्क्रयार्थम् एकदैव बहुद्रव्यापेक्षा स्यादिति अल्पवित्तानां कष्टं भवेत् तन्मा भूदित्यनया धिया खण्डश एव प्रचारे प्रयतमानेन मया प्रथममिदं खण्डं प्राचारि।

सम्भावयामि एतत् पुस्तकं प्रायः पञ्चभिः खण्डैः संपूर्णं स्यादिति। प्रयते च तथा, यथा मासाभ्यां मासाभ्यामेकैकं खण्डं प्रचारितं भवेदित्यत्र। एतस्य सङ्कलने शोधने च भूयान् परिश्रमः स्वीकृतस्तथापि अत्र यत्किञ्चिन्मम स्खलनं सुधीभिः समुद्भाव्येत तत्तैः निजगुणेन परिशोधनीयम्। शिवमस्तु ओं तत्सत्।

शब्दस्तोममहानिधिः।

चिदात्मने नमः।

अ पु० अव्-ड। विष्णौ। अव्य० संबोधने, अधिक्षेपे, निषेधे च।

अंश अदन्तचुरा० उभ० विभाजने। अंशय-ति ते आंशिश-त् त।

अंश पु० अंश-घञ्। विभागे, विभाज्ये, अवयवे, एकदेशे, विभाज्याङ्के, राशित्रिंशभागे च।

अंशक पु० अंश-ण्वुल्। ज्ञातौ, दायादे, राशित्रिंशभागे, दिने च। विभाजके त्रि० स्त्रियाम् अंशिका।

अंशल त्रि० अंश+लच्। बलवति।

अंशिन् त्रि० अंश-णिनि। भागकारके, अवयविनि, ज्ञातौ च। [स्त्रियाम् अंशिनी।

अंशु पु० अंश-उ। किरणे, प्रभायाम्, वेगे, सूत्रादिसूक्ष्मांशे च।

अंशुक क्ली० अंशु+क। वस्त्रे, सूक्ष्मवस्त्रे, शुभ्रवस्त्रे, उत्तरीये च।

अंशुधर पु० अंशुधारि-अच्-ह्रस्वः। सूर्य्ये। वेगधरे त्रि० स्त्रियामंशुधरा।

अंशुपति पु० अंशु-पति ६त०। सूर्य्ये। [स्त्रियामंशुमती।

अंशुमत् पु० अंशु+मतुप्। सूर्य्ये। वेगवति अंशुमति च त्रि०

अंशुमत्फला स्त्री० अंशुमत् फलं यस्याः। कदलीवृक्षे।

अंशुमती स्त्री० अंशु+मतुप्। शालपर्णीवृक्षे शालपाणि इति ख्याते। अंशुविशिष्टायां स्त्रियाञ्च।

अंशुमाला स्त्री० अंशु-माला ६त०। किरणजाले।

अंशुमालिन् पु० अंशु-माला+इनि। सूर्य्ये। किरणजालवति त्रि० स्त्रियामंशुमालिनी।

अंशुहस्त पु० अंशुर्हस्त इव यस्य ब०। सूर्य्ये।

अंस अदन्तचुरादि० उभ० विभाजने। अंसय-ति ते। [च पु०।

अंस क्ली० पु० अम्-स। स्कन्धे। अंस-घञ्। विभाज्ये, अवयवे

अंसकूट पु० अंस-कूट ६त०। ककुदे, राजन्योऽंसकूटक्रथन-

पटुरिति प्रबोधचन्द्रोदयः।

अंसल त्रि० अंस+लच्। बलवति।

अंह चुरा० उभय० भासने। अंहय-ति ते आञ्जिह-त्-त।

अंह भ्वादि० आत्म० गतौ। अंहते। आंहिष्ट।

अंहति स्त्री० अंह-अति, न-हन् क्तिन् वर्णविपर्य्ययः इति वा। त्यागे, रोगे च। अंहती च।

अंहस् क्ली० अंह-असि। पापे।

अंह्रि पु० अंह-क्रि। पदे, वृक्षमूले च।

अंह्रिप पु० अंह्रिणा पिबति अंह्रि-पा-ड। वृक्षे।

अंह्रिस्कन्ध पु० अंह्रि-स्कन्ध ६त०। गुल्फे।

अक वक्रगतौ भ्वादि० घटादि पर०। अकति आकीत्। अकयति।

अक इदित् भ्वादि० चिह्नकरणे आत्मने०। अङ्कते।

अक क्ली० कं सुखं न०त०। पापे, दुःखे च।

अकच पु० न-कच बहु०। केतुग्रहे। केशशून्ये त्रि०।

अकरणि स्त्री० न-कृ-अनि। आक्रोशभेदे, शापे च। [त्रि०

अकरा स्त्री० न-कृ-अच्। आमलकीवृक्षे। कररहिते, कर्तृभिन्ने च

अकर्कश त्रि० न-कर्कशः न०त०। कोमले, कार्कश्यरहिते च।

अकर्ण त्रि० न-कर्ण बहु०। बधिरे, कर्णरहिते च।

अकर्त्तन पु० न-कर्त्तन बहु०। वामने, खर्व्वे च।

अकर्म्मण्य त्रि० कर्म्मन्+य-त् न०त०। कर्म्मायोग्ये।

अकर्म्मन् त्रि० न-कर्म्मन् बहु०। कार्य्याक्षमे।

अकल्कन (क) त्रि० न-कल्कन (क) बहु०। दम्भरहिते त्रि०।

अकल्का स्त्री० न-कल्क बहु०। ज्योत्स्नायाम्। दम्भरहिते

अकल्य त्रि० कलासु साधुः कला+यत् न० त०। रोगिणि।

अकस्मात् अव्य० न-कस्मात् न०त०। हठात्कारे, आगन्तुके च

अकाण्ड पु० न-काण्ड न० त०। असमये, अनवसरे च। न काण्डः (स्कन्धः सायको वा यस्य) बहु०। तत्शून्ये त्रि०।

अकाण्डे अव्य०न-काण्डे न०त०। असमये,अनवसरे च। [त्रि०

अकाम पु० कम-घञ् न०त०। अनिच्छायाम्। ब० कामरहिते

अकामतः अव्य० अकाम-तसिल्। अनिच्छाहेतुतः।

अकाय पु० न-काय ब०। राहौ। देहशून्ये त्रि०।

अकार पु० अ+कार। अ-स्वरूपवर्णे। कारः क्रिया न-कारो यस्य ब०। कर्म्मशून्ये त्रि०।

अकारण न० न-कारण न०त०। कारणभिन्ने। न-कारण-(उद्देश्य,हेतु) ब०। निष्प्रयोजने, हेतुशून्ये च त्रि०।

अकार्य्य न० कृ-ण्यत् न० त०। द्यूतक्रियाचौर्य्यसाहसादौ दुष्टकर्म्मणि। ब० कार्य्यशून्ये त्रि०।

अकाल पु० न-काल न०त०। असमये,शुक्रास्तादिनिमित्तकव्रता-द्यकरणायोग्ये काले। कृष्णवर्णभिन्ने त्रि०।

अकालजलदोदय पु० अकाले जलदानामुदयः तत्पु०। कुज्झटिकायाम्। असमये मेघानामुदये च। [च।

अकिञ्चन त्रि० न-किञ्चन मयूरव्यंसकादि त०। दरिद्रे, निर्द्धने

अकिञ्चनता स्त्री० अकिञ्चन+ता। परिग्रहत्यागे,दारिद्र्ये च।

अकिञ्चिज्ज्ञ त्रि०न-किञ्चित्-ज्ञा-क। अल्पज्ञाने, ज्ञानशून्ये च।

अकिञ्चित्कर त्रि० न-किञ्चित्-कृ-अच्। अकर्म्मण्ये, क्रियाशून्ये, निष्प्रयोजने च।

अकुण्ठ त्रि०न-कुण्ठा ब०। अकुण्ठिते,प्रतिभायुक्ते,कार्य्यदक्षे च।

अकुतोभय त्रि० न-कुतः-भय-मयूरव्यंसकादि त०। भयशून्ये।

अकुप्य न० गुप्-यत् कस्य गः न०त०। स्वर्णरूप्ययोः।

अकूपार पु० न-कूप-ऋ-अण्। कच्छपे। न-कु-पॄ-अण् दीर्घः। महापारे,–समुद्रे,–दूरपारे–सूर्य्ये च।

अकूवार पु० न-कु-वृ-अण् दीर्घः। समुद्रे सूर्य्ये च।

अकृत्य न० कृ-क्यप् न०त०। अकार्य्ये, चौर्य्यादिदुष्टकर्म्मणि च। कर्म्मशून्ये त्रि०।

अकृष्टपच्य त्रि० न कृष्टे कर्षणे पच्यते पच्-यत्। कृष्यादिकं विना स्वयं पक्वे नीवारादौ।

अकृष्णकर्म्मन् त्रि० न-कृष्ण-कर्म्मन् ब०। अदुष्टाचारे पुण्यशीले।

अकौशल न० कुशलस्य भावः कुशल+अण् न०त०। अपाटवे। बहु०। पाटवशून्ये त्रि०।

अक्का स्त्री० अक-कन्। मातरि।

अक्त त्रि० अन्ज-क्त। कृताञ्जने,परिमिते,व्याप्ते, संकुले च।

अक्रम त्रि० न-क्रम ब०। क्रमशून्ये,यौगपद्ये, पादशून्ये च।

अक्रान्ता स्त्री० न क्रम-क्त। वृहत्याम्। क्रान्तभिन्ने त्रि०।

अक्रूर पु० न-क्रूर न०त०। यदुवंशीयनृपभेदे। क्रूरभिन्ने त्रि०।

अक्रोध पु० क्रुध-घञ् न०त०। कोपनिवृत्तौ। ब०। कोपशून्य त्रि०

अक्ष व्याप्तौ संहतौ च भ्वादिगणीयः स्वादिश्च पर०। अक्ष्णोति अक्षति।

अक्ष न० अक्ष-अच्। इन्द्रिये, काचोद्भवरसाञ्जने,(धुना) सर्ज्जरसचारे। अक्ष-घञ् पु०। द्यूतसाधने पाशकादौ, षोडशमाषकमानरूपे कर्षे,रथावयवे चक्रे, क्रयविक्रयचिन्तायाम्, विभीतकवृक्षे वएड़ा इति ख्याते, सर्पे, शकटे, विवादविज्ञाततत्त्वे, रुद्राक्षे, जपमालायाञ्च।

अक्षक त्रि० अक्ष-ण्वुल्। पाशकादिक्रियाकारिणि,व्यापके च।

अक्षत न० क्षण्-क्त-न त०। यवे,क्षतरहिते च। लाजेषु पु०ब० व०।

अक्षदर्शक पु० अक्ष-दृश्-ण्वुल्। द्यूतकारिणि। व्यवहारादिदर्शिनि त्रि०। स्त्रियाम् अक्षदर्शिका।

अक्षदृश् पु० अक्ष-(व्यवहार) दृश-क्विप्। व्यवहारनिर्णेतरि। द्यूतदर्शके त्रि०। [अक्षदेविनी।

अक्षदेविन् त्रि० अक्ष-दिव-णिनि। द्यूतकारिणि स्त्रियाम्

अक्षद्यू त्रि० अक्ष-दिव-क्विप्। पाशकादिक्रियाकारिणि, क्लीवे अक्षद्यु।

अक्षधुरा स्त्री० अक्ष-(चक्र) धुर्-(अग्र) ६त०। चक्राग्रे।

अक्षधूर्त्त पु० धुर्व्व-क्त अक्ष-धूर्त्त ७त०। द्यूतकारिणि,शाखोट इति प्रसिद्धे वृक्षे च।

अक्षधूर्त्तिल पु० अक्ष-(शकट) धुर्व-तिल। वृषे।

अक्षपाटक पु० अक्ष-(व्यवहार) पट-ण्वुल्। व्यवहारनिर्णेतरि।

अक्षपाद पु० अक्ष-(चक्षुः) पाद ब०। गौतमे (न्यायदर्शनप्रवर्त्तक मुनौ)। अक्ष-(चक्र) पाद (अवयव) ६त०। चक्राङ्गे।

अक्षम त्रि० क्षम-अच् न०त०। अशक्ते। ब०। क्षमारहिते।

अक्षमा स्त्री० क्षम-अङ् न०त०। ईर्ष्यायाम्, असहने च।

अक्षमाला स्त्री० अक्ष-माला ६त०। जपमालायाम्। [त्रि०।

अक्षय पु०न० क्षि-अच्। क्षयाभावे। ब०। नाशरहिते,क्षयशून्ये च

अक्षया स्त्री० सोमवारे अमावास्यातिथौ, रविवारे सप्तम्यां, कुजवारे चतुर्थ्याञ्च। वैशाखशुक्लतृतीयायामपि।

अक्षय्य न० अक्षयाय हितम् अक्षय+यत्। श्राद्धशेषे देये घृतमधुयुक्ते जले, अक्षयधर्म्मे च।

अक्षर पु० क्षृ-अच् न०त०। अकारादिवर्णे। नाशशून्ये त्रि०। ब्रह्मणि न०। [लेखके।

अक्षरचण (न) त्रि० अक्षरेण वित्तः अक्षर+चण (न)।

अक्षरचुञ्चु त्रि० अक्षरेण वित्तः अक्षर+चुञ्चु। लेखके।

अक्षरजीवक त्रि० अक्षर-जीव-ण्वुल् । वर्णलेखनोपजीविनि, स्त्रियाम् अक्षरजीविका ।

अक्षरजीविन् त्रि० अक्षर जीव-णिनि । वर्णलेखनोपजीविनि, स्त्रियाम् अक्षरजीविनी । [लेखन्यादौ ।

अक्षरतूलिका स्त्री० अक्षर-तूलिका ६त० । वर्णलेखनद्रव्ये

अक्षरवाट पु० न क्षरतीति अक्षरः वट-वेष्टने घञ् । बाहुयुद्धभूमौ । [विशिष्टस्त्रियामपि ।

अक्षरसंस्थान न० अक्षर-संस्थान ६त०। वर्णविन्यासे। बहु०। लिप्यादौ च ।

अक्षवती स्त्री अक्ष+मतुप् वत्वम् । अक्षक्रीड़ायाम् । अक्ष-

अक्षवित् त्रि० अक्ष-विद्-क्विप्। द्यूतज्ञे,व्यवहाराभिज्ञे च।

अक्षशौण्ड पु० अक्ष-शौण्ड ७त० । द्यूतदक्षे । [च ।

अक्षसूत्र न०अक्ष सूत्र ६त०। जपमालासूत्रे,यज्ञसूत्रे,उपवीते

अक्षाग्रकीलक अस्त्री० अक्ष (चक्र) अग्र-कीलक ६त०। चक्राग्रस्थापिते शङ्कौ । [हिते त्रि० ।

अक्षान्ति स्त्री० क्षम-क्तिन् न०त०। ईर्ष्यायाम् । ब० । क्षमार-

अक्षारलवण न० क्षारलवण न०त०, ब० वा । क्षारलवणभिन्ने सैन्धवे,सामुद्रे च। गोक्षीरं गोघृतञ्चैव धान्य मुद्गा-क्षिला यवाः । सामुद्रं सैन्धवञ्चैव अक्षारलवणं स्मृतमिति स्मृतिपरिभाषितेऽपि ।

अक्षि न० अश-क्सि । चक्षुषि । [मिति केचित् ।

अक्षिकूटक न० अक्षि-कूटक, ६त०। चक्षुर्गोलके तत्तारकाया

अक्षिगत त्रि०अक्षिविषयंगतः शाकपार्थिवादि त०। द्वेष्ये,रिपौ च

अक्षिभेषज पु० अक्षि-भेष (रोग) जि-ड । लोध्रविशेषे ।

अक्षिव न० क्षिव-क न०त०। सामुद्रलवणे । [पाते च ।

अक्षिविकूणित न० अक्षि-वि-कूण-क्त। अपाङ्गदर्शने कटाक्ष

अक्षीव पु० क्षीव-क,न०त० । सामुद्रलवणे । क्षीवो मत्तो न० त० । मत्तभिन्ने त्रि० ।

अक्षोट पु० अक्ष-ओट, अक्षस्येव विभीतकस्येव, उटाः पर्णान्यस्येति वा। पार्वतीयपीलुवृक्षे आखरोट इति प्रसिद्धे ।

अक्षोड पु० अक्ष-ओड । पार्वतीयपीलुवृक्षे ।

अक्षोभ पु० क्षुभ-घञ् न० त० । हस्तिबन्धनस्तम्भे । बहु० । क्षोभरहिते त्रि० ।

अक्षौहिणी स्त्री०अक्ष (शकटादि) ऊहि-णिनि । संख्याविशेषयुक्तरथादिसेनायाम् । तत्संख्या च २१८७ हस्तिनः । २१८७ रथाः । ६५६१० अश्वाः । १०९३५० पदातयः ।

अखट्ट पु० खट्ट-अच् न०त० । पियालवृक्षे पियाशाल ख्याते।

अखट्टि स्त्री खट्ट-इ न०त० । अशिष्टव्यवहारे । अखट्टी च ।

अखण्ड त्रि०खडि-घञ् न०त०। संपूर्णे,सकले। खण्डभिन्ने पु०न०।

अखण्डन पु० खडि ल्युट् ब०। काले । खण्डनशून्ये त्रि०।

अखण्डित त्रि० खडि-क्त न०त०। सम्पूर्णे,खण्डितभिन्ने च ।

अखात न० खन-क्त न०त० । देवखाते,मनुष्याद्यखाते च । खातभिन्ने त्रि० । [गोमांसादौ, भक्ष्यभिन्ने च ।

अखाद्य त्रि० खाद्-अर्हार्थे ण्यत् न० त० । भोजनानर्हे

अखिल त्रि० न खिल्यते न कणशआदीयते इति खिल-क न०त० । समग्रे । खिलाभिन्ने कृष्टभूम्यादौ स्त्री० ।

अग इदित् गतौ भ्वादि० पर० । अङ्गति । आङ्गीत् ।

अग वक्रगतौ भ्वादि०पर०घटादि। अगति आगीत्। अगयति ।

अग पु० न गच्छतीति गम-ड न०त० । वृक्षे, पर्वते, सूर्ये च । गमनाकर्त्तरि शूद्रादौ त्रि० ।

अगच्छ पु० गम-श न०त०। वृक्षे ।

अगति स्त्री० गम-क्तिन् न०त०। उपायाभावे । बहु०। गतिशून्ये उपायशून्ये च त्रि०। [रोगशून्ये ० धने च त्रि०।

अगद पु० नास्ति गदो रोगो यस्मात् ५ब०। औषधे। ६ब० ।

अगदङ्कार पु०अगदं करोति अगद-कृ-अण् मुम् च । वैद्ये ।

अगम पु०न गच्छतीति गम-अच् न०त०। वृक्षे। अगन्तरि त्रि०।

अगम्य त्रि० न-गन्तुमर्हति गम-यत् न० त० । गमनानर्हे, अन्त्यजातिस्त्रियाञ्च स्त्री० ।

अगरी स्त्री०नास्ति गरो विषो यस्याः ५ब०ङीष् । मूषिकविषहारिणि देवताड वृक्षे । विषहारिणि द्रव्यमात्रे त्रि० ।

अगरु न० न गिरति गॄ-उ। अगुरुचन्दने स्वनामप्रसिद्धे ।

अगस्ति पु० अगं विन्ध्याचलम् अस्यति अग-अस्-ति शकन्ध्वादि० । अगस्त्यनामके मुनौ।

अगस्तिद्रु पु० अगस्तिप्रियः द्रुर्वृक्षः शाक०त०। वकवृक्षे।

अगस्ती स्त्री० अगस्तिनिवासत्वात् दक्षिणस्यां दिशि ।

अगस्त्य पु० अगं विन्ध्याचलं स्त्यायति स्तभ्नाति स्त्यै-क। अगस्त्यनामके मुनौ । [छिद्रे न० ।

अगाध त्रि०गाध प्रतिष्ठायाम् गाध-घञ्-न-ब०। अतिगभीरे।

अगाधजल पु०अगाध-जल-७ब०। अतिगभीरजले ह्रदे ।

अगार न० अगम् न गच्छन्तमृच्छति प्राप्नोति अग-ऋ-अण् । गृहे । [च त्रि० ।

अगु पु० न गौः किरणो यस्य। राहौ । किरणशून्ये,गोशून्ये

अगुरु न०न गुरुर्यस्मात्। अगुरुचन्दने स्वनामप्रसिद्धे,शिंशपा-(शिशु) वृक्षे च । गुरुभिन्ने, उपदेशकशून्ये च त्रि० ।

अगुरुशिंशपा स्त्री० अगुरुःसारो यस्याः तादृशी शिंशपा मध्यपदलोपि त० । शिशु इति प्रसिद्धे शिंशपावृक्षे ।

अगूढ़गन्ध न०न गूढ़ो गन्धो यस्य इब०। हिङ्गुद्रव्ये। अगुप्त-
सौरभे द्रव्यमात्रे त्रि० ।

अग्नायी स्त्री०अग्नि+ऐङ्-ङीष्। अग्नेर्योषिति स्वाहाख्यायाम् ।

अग्नि पु० अङ्गति ऊर्द्धं गच्छति अगि-नि नलोपः । अग्नौ
स्वनामप्रसिद्धे तेजोभेदे ।

अग्निक पु०अग्निवत् कायति प्रकाशते कै-क। इन्द्रगोपकीटे ।

अग्निकण पु० अग्नि-कण इत० । अग्निच्युतक्षुद्रांशे ।

अग्निकारिका स्त्री अग्नि-कारिका इत०। अग्निकृत्ये होमा-
धानादौ, अग्न्युद्दीपकौषधिभेदे च । [धानादौ ।

अग्निकार्य्य न०अग्नि-कार्य्य (कृ-ण्यत्) इत०। अग्निकृत्ये होमा

अग्निकाष्ठ न० अग्नेः (उद्दीपनाय) काष्ठम् तादर्थ्यषष्ठ्या त०।
अगुरुकाष्ठे ।

अग्निकुक्कुट पु० अग्नेः कुक्कुटइव रक्तवर्णस्फुलिङ्गत्वात्। ज्वल-
दग्निव्याप्ततृणपुञ्जे लुडा इति ख्याते ।

अग्निकोण न० अग्नेः कोणः इत०। पूर्व्वदक्षिणयोर्मध्ये दिग्-
भागे तस्य वह्निदैवत्यप्रसिद्धेः । [सीति प्रसिद्धे काचे च।

अग्निगर्भ पु० अग्निर्गर्भे यस्य ब०। सूर्य्यकान्तमणौ आत-

अग्निचयन पु० अग्निश्चीयतेऽनेन चि-ल्युट् । मन्त्रभेदे, काष्ठे
च । [कृतवह्निस्थापने अग्निहोत्रिणि ।

अग्निचित् पु०अग्नि' चितवान् चि-भूतार्थे क्विप् । मन्त्रपूर्व्वक

अग्निज पु० अग्नि-जन-ड। अग्निजारवृक्षे । स्वर्णे न० ।
अग्निजातद्रव्ये त्रि०। [न० । वह्निजातमात्रे त्रि०

अग्निजात पु० अग्नेर्जातः जन-क्त । अग्निजारवृक्षे स्वर्णे

अग्निजार पु०अग्निं जारयति जृ-अण्। अग्निजारनामकवृक्षे

अग्निजाल पु० अग्निं जारयति जृ-अण् लत्वम् । अग्निजार
वृक्षे । [इत०। अग्निशिखायाम् ।

अग्निजिह्वा स्त्री०अग्नेर्जिह्वेव। जाङ्गलीवृक्षे। इत०। अग्नि
जिह्वायाम् । अग्निर्जिह्वा येषां ब०। देवे

अग्निज्वाला स्त्री० अग्नेर्ज्वालेव । गजपिप्पलीवृक्षे ।

अग्निदमना स्त्री० अग्निं दमयतीति दमि-ल्यु। गणिकारी
[नामकक्षुपभेदे ।

अग्निदेवा स्त्री०अग्निर्देवो यस्याः। कृत्तिकाख्यतारायां तस्या
अग्निदैवतत्वात् । अग्निदैवतमात्रे त्रि० ।

अग्निनिर्य्यास पु० अग्नेर्निर्यासः (क्षीरवत् निष्यन्दः) ।
उपचारात् तज्जाते अग्निजारवृक्षे। स्वर्णे न० ।

अग्निप्रस्तर पु० अग्निं प्रस्तृणाति स्तृ-अच् अग्नेर्वा प्रस्तरः।
चकमकीति ख्यातेऽग्न्युत्थापके प्रस्तरखण्डे ।

अग्निबाहु पु० अग्नेर्बाहुरिव दीर्घशिखत्वात् । धूमे ।

अग्निभ न० अग्निरिव भाति भा-क । स्वर्णे । अग्निवत्
प्रकाशवति त्रि० ।

अग्निभू पु० अग्नेर्भवति भू-क्विप्। कार्त्तिकेये । स्वर्णे न० ।
अग्निजातमात्रे त्रि० ।

अग्निमणि पु० अग्ने-र्मणिः । अग्निसाधने आतसीति प्रसिद्धे
काचे। सूर्य्यकान्ते मणौ च ।

अग्निमथन पु० अग्नये मथ्यतेऽसौ मन्थ-ल्युट् नलोपः ।
गणियारीति ख्याते गणिकारीवृक्षे । तत्काष्ठयोर्घर्षणे हि
झटिति वह्निरुद्दीप्यते । अग्निमन्थनमन्त्रे च ।

अग्निमन्थ पु०अग्नये मथ्यतेऽसौ मन्थ अच्। गणिकारीवृक्षे।

अग्निमारुति पु०अग्निमारुत+इञ् ह्रस्व कल्पभेदेः अग्नि-
वायुरूपयोर्द्दयोः पुत्रे अगस्त्यमुनौ ।

अग्निमुख पु० अग्निर्मुखमिव यस्य। देवे,हुतद्रव्यं हि देवैर-
ग्निद्वारेणैवाश्यते । अग्निर्मुखे यस्य तस्मिन्। विप्रे, शाप-
रूपाग्नेस्तस्य मुखे स्थितत्वात्। अग्निर्मुखः प्रधानमुपास्यो
यस्य तस्मिन् वा । विप्रे । अग्नेर्मुखे तु न० ।

अग्निमुखी स्त्री अग्निरिव मुखमग्र्यं यस्याः गौरादित्वात्
ङीष्। (भेला) भल्लातकवृक्षे,पाकशालायाम्,गायत्रीमन्त्रे च।

अग्निरक्षण न० अग्निः रक्ष्यतेऽनेन रक्ष-ल्युट्। राक्षसादि-
भ्योऽग्निरक्षाकारके मन्त्रभेदे, अग्निहोत्रे च।

अग्निरजस पु०अग्निरिव रज्यते दीप्यते रन्ज अस् नलोपः।
रक्तवर्णे इन्द्रगोपनामककीटे । अग्निवीर्य्ये, स्वर्णे च ।

अग्निवल्लभ पु० अग्नेर्वल्लभः सुखेन दाह्यत्वात् । सालवृक्षे ।
अग्निप्रिये त्रि० ।

अग्निवाह पु० अग्निं वाहयति गमयति बोधयति वा वाहेः
अण् । धूमे, छागे च। वह्निवाहकमात्रे त्रि० ।

अग्निवित् पु० अग्निं विन्दते विन्द-क्विप् । अग्निहोत्रिणि
साग्निके । [स्वर्णे, वह्निरेतसि च ।

अग्निवीज न० अग्नेर्वीजम् तद्रेतोजातत्वात् उपचारात् ।

अग्निवीर्य्य न० अग्नेर्वीर्य्यं, तद्वीर्य्यजातत्वादुपचारात् स्वर्णे
वह्निरेतसि, तत्पराक्रमे च। ब०। अग्नितुल्यपराक्रमवति त्रि०

अग्निशिख पु०अग्निरिव शिखा यस्य। कुङ्कुमवृक्षे,कुसुम्भवृक्षे,
अग्नितुल्यशिखे जाङ्गलीवृक्षे च। अग्नितुल्यजटावति त्रि,

अग्निशेखर पु० अग्निरिव शेखरमग्र्यं यस्य। कुङ्कुमवृक्षे कुसु
म्भवृक्षे जाङ्गलीवृक्षे च । अग्नितुल्याग्रवति त्रि० ।

अग्निष्टोम पु० अग्नेः स्तोमं स्तु-मन् षत्वम्। यागविशेषे ।

अग्निष्ठ पु० अग्नौ स्थातुमर्हति स्था-क षत्वम्। वह्नौ स्थिति-
योग्ये लौहमये कटाहादिपात्रे ।

अग्निसम्भव पु० अग्नेः सम्भवति भू-अच् । अरण्यकुसुम्भे । अग्निसम्भूतमात्रे त्रि० ।

अग्निसहाय पु० अग्निना सह अयते अय-अच् । वायौ, अग्निसहायधूमवद्वेगवत्त्वात् शीघ्रगतित्वाच्च वनकपोते च ।

अग्निसार न० अग्नौ सारो यस्य अत्यन्ताग्नावुत्तापनेऽपि सारांशादहनात् । रसाञ्जने । अग्नेर्मध्ये तु अस्त्री० ।

अग्निस्वात्त (ष्वात्त) पु० ब०व० अग्नितः (श्राद्धीयविप्रकररूपाग्नेः) सुष्ठु आत्तं यद्दत्तं येषां आ-दा-क्त षत्वमिति बहवः । मरीचिपुत्रे पितृगणविशेषे ।

अग्निहोत्र पु० अग्नौ-हूयतेऽत्र हु-त्र । मन्त्रकरणकवह्निस्थापनपूर्व्वकहोमादौ । अग्निहोत्रसंबन्धित्वात् वह्नौ च ।

अग्निहोत्रिन् त्रि० अग्निहोत्र+इनि । अग्निस्थापनपूर्व्वके सायंप्रातरादिकाले होमकर्त्तरि साग्निके ।

अग्नीध् पु० अग्निरिध्यतेऽनेन अग्नि-इन्ध-क्विप् । अग्निप्रज्वालनमन्त्रे ।

अग्नीध्र पु० अग्निरिध्यतेऽनेन कर्त्रा अग्नि-इन्ध-रक् । अग्निरक्षणकारके ब्रह्मापरपर्य्याये ऋत्विग्भेदे । अग्निं धारयत्यत्र अग्निध्र इत्यपि धृ-क । अग्निकृत्ये, होमादौ च ।

अग्नीन्धन त्रि० अग्निरिध्यतेऽनेन अग्नि-इन्ध-ल्युट् । मन्त्रभेदे । स्त्रियां टित्त्वात् ङीप् । भावे ल्युटि । अग्निकृत्ये न० ।

अग्न्याधान न० अग्नेराधानम् आ-धाञ्-ल्युट् ६त० । वेदमन्त्रद्वारा वह्निस्थापने । बहु० । अग्निहोत्रयागे ।

अग्न्यालय पु० अग्नेरालयः अग्नि-आ-ली-अच् ६त० । वेदमन्त्रद्वारा वह्निस्थापनयोग्ये गृहे, तदाधारे-कुण्डे, स्थण्डिले च ।

अग्न्याहित पु० अग्निराहितो येन अग्नि-आ-धाञ् कर्म्मणि क्त, वा परनिपातः । अग्निहोत्रिणि साग्निके ।

अग्न्युत्पात पु० अग्निना कृत उत्पातः (अनिष्टसूचकोपद्रवः) उत्-पत-घञ् ३त० । आकाशस्याग्निकृतविकारसूचितोपद्रवे, उल्कापाताद्यशुभसूचके, धूमकेतुकृतविकारे च ।

अग्न्युपस्थान त्रि० अग्निरुपस्थीयतेऽनेन अग्नि-उप-स्था ल्युट् । वह्नेरुपस्थानमन्त्रे । स्त्रियां ङीप् । ६त० । वह्नेरुपस्थाने न० ।

अग्र न० अङ्ग-रक् नलोपः । उपरिभागे, शेषभागे, आलम्बने, पूर्व्वभागे, पलपरिमाणे, समूहे च । प्रधाने, अधिके, प्रथमे च त्रि० ।

अग्रकाय अस्त्री० अग्रः-कायः अवयवावयविनोरभेदात् अग्रहस्तवत् कर्म्म० । देहपूर्व्वभागे ।

अग्रग त्रि० अग्रे गच्छतीति अग्र-गम-ड । प्रथमगामिनि । स्त्रियामग्रगा । [प्रधाने च ।

अग्रगण्य त्रि० अग्रे गण्यते अग्र-गण यत् ७त० । अग्रगणनीये,

अग्रगामिन् त्रि० अग्रे गच्छति अग्र-गम-णिनि ७त० । अग्रसरे । स्त्रियामग्रगामिनी ।

अग्रज पु० अग्रे जायते अग्र-जन-ड । ज्येष्ठभ्रातरि । अग्रजातमात्रे त्रि० । ज्येष्ठभगिन्यां स्त्री० ।

अग्रजङ्घा स्त्री० अग्रा जङ्घा अवयवावयविनोरभेदात् क० स० । जङ्घाग्रभागे ।

अग्रजन्मन् पु० अग्रे जन्म यस्य अग्र जन् मनिन् व्यधि० बहु० । ज्येष्ठभ्रातरि, विप्रे च । अग्रजातमात्रे त्रि० ।

अग्रजात पु० अग्रे जातः अग्र-जन् क्त ७त० । ज्येष्ठभ्रातरि, विप्रे च । ज्येष्ठभगिन्यां स्त्री० । पूर्व्वजातमात्रे त्रि० ।

अग्रजाति पु० अग्रा श्रेष्ठा जातिर्यस्य, अग्र-जन-क्तिन् । विप्रे ।

अग्रजिह्वा स्त्री० अग्रा जिह्वा अग्रहस्तवत् क० । जिह्वाग्रभागे । [श्रेष्ठे च ।

अग्रणी त्रि० अग्रे नीयतेऽसौ अग्र नी क्विप् णत्वम् । प्रभौ

अग्रतस् अव्य० अग्रे अग्राद्वा अग्र-तसिल् । पूर्व्वभागे, पूर्व्वभागावधिके च । [अग्रगामिनि । स्त्रियां ङीप् ।

अग्रतःसर त्रि० अग्रतः सरति गच्छति अग्रतस् सृ-ट ७त० ।

अग्रदानिन् पु० अग्रे दानं यस्य अग्र-दान+इनि । प्रेतोद्देशेन यद्दानं दीयते तत्प्रतिग्राहिणि अग्रदानीति ख्याते विप्रे ।

अग्रनख अस्त्री० अग्रं नखं अग्रहस्तवत् क० । नखाग्रे ।

अग्रनासिका स्त्री० अग्रा नासिका अग्रहस्तवत् क० । नासिकाग्रभागे । [शोनि ख्याते वृक्षे ।

अग्रपर्णी स्त्री० अग्रे पर्णं यस्याः जातित्वात् ङीप् । आल्कु-

अग्रभाग पु० भज्यते इति भागः एकदेशः अग्रः पूर्व्वः भागः भज-घञ् क० । श्राद्धादौ प्रथमसमुद्धृत्य देये द्रव्ये अवयवस्य अग्रदेशे च । यथा शरस्य शल्याग्रम् ।

अग्रभुक् त्रि० अग्रे देवपित्रादिभ्योऽदत्त्वा भुङ्क्ते अग्र-भुज-क्विप् । औदरिके ।

अग्रमांस न० अग्रं प्रधानं भक्ष्यत्वेन मन्यते मन्-स, दीर्घः क० । हृदयस्थे पद्माकारे (फुलका) इति नामके मांसे । केचित् वुक्काग्रमांसमेकं नामेत्याहुः । अग्रमास इति प्रसिद्धे रोगभेदे च ।

अग्रमुख न० अग्रं मुखं अग्रहस्तवत् क० । मुखाग्रे ।

अग्रयान न० अग्रे यानं यस्य या-ल्युट् संज्ञात्वेऽप्यणत्वम् । पुरोगामिनि सैन्ये । अग्रगामिमात्रे त्रि० ।

अग्रलोहिता स्त्री० अग्रस्तुपरिभागः लोहितं यस्याः ब० । चिल्लीति प्रसिद्धे शाकभेदे ।

अग्रवीज पु० अग्रं शाखाग्रं वीजमुत्पादकं यस्य । छिन्नाग्र-तरुखण्डरूढे कलम इति प्रसिद्धे काण्डजाते कुरण्टकादिवृक्षे

अग्रसन्धानी स्त्री० अग्रे फलोत्पत्तेः प्राक् सन्धानं कार्य्यस्य ज्ञानं यस्या ङीप् । यमपञ्जिकायाम्।यत्र हि प्राणिवर्गस्य प्राग्भवीयकर्म्मानुसारेण शुभाशुभसूचनं सर्व्वं लिख्यते सा यमपञ्जिका, केचित् यमपट्टिकेति सा कथ्यते । अग्र-सन्धानकारिणि तु त्रि० ।

अग्रसन्ध्या स्त्री०अग्रं सन्ध्यायाः सर्व्वोऽप्येकदेशः कालवाचिना समस्यते इत्युक्तेः एक०त० । सन्ध्यापूर्व्वसमये। अग्रा पूर्व्वा सन्ध्या इति क० । प्रातःसन्ध्यायाम् ।

अग्रसर त्रि० अग्रे सरति गच्छति अग्र-सृ-ट ७त० । अग्र-गामिनि । स्त्रियां ङीप् ।

अग्रह पु० ग्रहः (परिग्रहः) न०त०। परिग्रहाभावे । बहु०। परिग्रहशून्ये संन्यासिप्रभृतौ त्रि० ।

अग्रहर पु० अग्रे ह्रियते दीयतेऽसौ अग्र-हृ-अच् । अग्रदेये वस्तुनि,भागाग्रे च। अग्र-हृ-ट। अग्रहारिणि तु त्रि०।

अग्रहस्त पु० अग्रः हस्तः अवयवावयविनोरभेदात् क० । हस्ताग्रे ।

अग्रहायण: अस्त्री० हश व्रीहिकालयोरिति काले वाच्ये हा-ल्युट् युक् च भायं स्वभावं जहाति हायनो वर्षः अग्रः पूर्व्वः हायनः क० णत्वम् । मार्गशीर्षे मासि तस्य च वर्षादित्वम् अमरकोषादौ मार्गादिमारभ्य कार्त्तिकान्त-मासकीर्त्तनात् स्पष्टमवगतम् ।

अग्रहायणी स्त्री० अब्दनि जहातीति हायनो व्रीहिः अग्राः श्रेष्ठा हायनाः शालयो यस्यां संज्ञात्वात् णत्वं गौरादि-त्वात् ङीष् । मृगशीर्षनक्षत्रे । तस्य च नक्षत्रस्य रात्रौ प्रथममुदयकाले श्रेष्ठव्रीहीणां धान्यानामुत्पत्तिर्लोके दृश्यते । तत्र नक्षत्रं सौराग्रहायणे मासि रात्रौ प्रथममुदेति ।

अग्रहार पु० अग्रे ह्रियतेऽसौ हृ-घञ् । अग्रहरे (पूर्व्वोक्तेऽर्थे) ब्रह्मचारिणे देये चेत्रादौ च । अग्र-हृ-अण् । अग्रहा-रिणि त्रि० । स्त्रियां ङीप् ।

अग्राह्य त्रि० न-ग्रह-ण्यत् । ग्रहणायोग्ये शिवनिर्म्माल्यादौ प्रतिग्रहायोग्ये तिलाश्वस्वर्णादौ च ।

अग्रिम पु० अग्रे भवः अग्र+डिमच् । ज्येष्ठभ्रातरि । श्रेष्ठे उत्तमे च त्रि० । [च त्रि० ।

अग्रिय पु० अग्रे भवः अग्र+घ । ज्येष्ठभ्रातरि । श्रेष्ठे उत्तमे

अग्रीय पु० अग्रे भवः अग्र+छ । ज्येष्ठभ्रातरि । श्रेष्ठे उत्तमे च त्रि० । [गामिनि ।

अग्रेगा त्रि० अग्रे गच्छति अग्र-गम-क्वनिप् अलुक्स० । अग्र-

अग्रेगू त्रि० अग्रे गच्छति अग्रे-गम-डू+अलुक्स० । अग्रसरे-सेवके ।

अग्रेदिधिषू पु० दिधिं धैर्य्यं स्यति निरस्यति,दिधिषूः द्विरूढा पुनर्भूः योषित् दिधि-सो-कू-षत्वम् अग्रे प्रधाना दिधिषूर्यस्य अलुक्स० कवभावाद्धस्वत्वे। पुनर्भूविवाहकारिणि । निपा तनात् अस्य ह्रस्वान्ततापीष्यते । प्रागूढकनिष्ठभगिन्या अनूढ ज्येष्ठभगिन्यां च । ज्येष्ठायां यद्यनूढायां कन्यायामुह्यतेऽ-नुजा । सा चाग्रेदिधिषूर्ज्ञेया पूर्व्वा तु दिधिषूः स्मृतेति मनूक्तेः । एतत्पक्षे च अग्रे स्वविवाहात् पूर्व्वं दिधिषूः ज्येष्ठाविवाहकालासहनरूपधैर्य्यलोपकारिणी अनुजा यस्या इति विग्रहः ।

अग्रेवण न०अग्रे वनस्य ७त० अलुक्स० णत्वञ्च । वनाग्रदेशे ।

अग्रेसर त्रि० अग्रे सरति गच्छति अग्रे सृ-ट अलुक्स० ७त०। अग्रगामिनि स्त्रियां ङीप् । [च त्रि०।

अग्र्य पु० अग्रे भवः अग्र+यत् । ज्येष्ठभ्रातरि । प्रधाने श्रेष्ठे

अघ इदित् गतौ भ्वादि० आत्मने० सक० सेट् । अङ्घते। आङ्घिष्ट।

अघ पापकरणे अदन्तचुरादि० उभय० । अघयति-ते ।

अघ न० चुरा० अघ अच् । पापे, व्यसने, दुःखे च ।

अघमर्षण त्रि० अघं पापं मृष्यतेऽनेन अघ-मृष-ल्युट् । सर्व्व-[illegible]पनाशार्थं जप्ये मन्त्रादौ । स्त्रियां ङीप् ।

अघोर पु० घुर्ण-डीर। न घोरः (शान्तः) न०त० । महादेवे । घोरभिन्ने त्रि० । भाद्रकृष्णचतुर्द्दश्यान्तु स्त्री० ।

अघोष पु० घुष-घञ् न० त० , वर्णोच्चारणबाह्ययत्नविशेषे। स च खयां यमः खयः+क ×पौ विसर्गः शर एव च । एते श्वासानुप्रदानाः अघोषाश्च विवृण्वते इति शिक्षोक्ता दिशा खयादिवर्णानामुच्चारणप्रयत्नः ।

अघ्न्य पु० न हन्ति वृष्टिकर्तृत्वात् न-हन-यक् निपातनात् साधु। प्रजापतौ । न हन्यते स्त्रीहत्याया निषिद्धत्वात् । स्त्रियां गवि तु स्त्री० ।

अङ्क (न्क) संख्याकरणे चिह्नयुक्तकरणे अदन्तचुरादि० उभ० सक० सेट् । अङ्कय-ति-ते आङ्किक-त्-त । अङ्कापयति ते इति केचित् ।

अङ्क पु० अङ्क-घञ् । दृश्यकाव्यविशेषे अङ्क इति प्रसिद्धे नाटकपरिच्छेदे,पर्व्वते, चिह्ने, रेखायां, युद्धभूषणे, समीपे च। क्रोडे तु अस्त्री० ।

अङ्कति पु० अन्च-(गतौ) अति कुत्वम् । वाते । पूजनार्थत्वे कर्म्मणि अति । ब्रह्मणि अग्नौ च । अग्निहोत्रिणि त्रि० । स्त्रियाम् अङ्कती च ।

अङ्कन त्रि० अङ्क-ल्युट् । अङ्कनसाधनद्रव्ये दागनीति प्रसिद्धे स्त्रियामङ्कनी । चिह्नकरणमात्रे न० ।

अङ्कपालि (ली) स्त्री० पा-अलि अङ्क-पालि इत० वा ङीप् । क्रोडप्रान्ते । अङ्केन पालयतीति अङ्क-पालि-इ । उपमातरि (धाइमा) इति प्रसिद्धायाम् । अङ्कस्य पालिरिव त० । आलिङ्गने च ।

अङ्कपालिका स्त्री० अङ्कपालि+क । धात्र्याम्, वेदिकायां, क्रोड़प्रान्तभागे, आलिङ्गने च ।

अङ्कस् न० अन्ज-असुन् कुत्वम् । चिह्ने, शरीरे च ।

अङ्कित त्रि० अङ्क-क्त । चिह्निते, लिखिते, कृतसंख्यायाञ्च ।

अङ्किन् त्रि०अङ्कः (आलिङ्गनस्थानत्वेन) अस्यास्ति अङ्क+इनि । अङ्केनालिङ्ग्य-मृदङ्गादिवाद्यभेदे, क्रोड़विशिष्टे च । स्त्रियामङ्किनी ।

अङ्कुर अस्त्री० अङ्क-उरच् । बीजादभिनवोत्पन्ने, मृत्तिकामुच्छिद्य जाते च तृणवृक्षादौ, जले च । शीघ्रमुत्पद्यते इति साधर्म्यात् रुधिरे, लोम्नि च ।

अङ्कुरक पु० अङ्क्यते यत्नेन सञ्चीयतेऽसौ अन्च-कुरच् ततः क । पक्ष्यादीनां वासस्थाने बासा इति ख्याते ।

अङ्कुश अस्त्री० अङ्क-उशच् । हस्तिचालनोपयोगिनि वक्राग्रे लौहास्त्रभेदे डाङ्कश इति ख्याते ।

अङ्कुशदुर्द्धर पु०दुःखेन धार्य्यते व्यवस्थाप्यते दुर्-धारि खल् ह्रस्वः अङ्कुश-दुर्द्धर इत० । दुर्दान्तहस्तिनि ।

अङ्कूर पु० अङ्क-खर्जूरादित्वात् ऊरच् । अभिनवोत्पन्ने तृणवृक्षादौ । [लौहमयेऽस्त्रभेदे ।

अङ्कूष अस्त्री० अङ्क ऊषच् । हस्तिचालनोपयोगिनि वक्राग्रे

अङ्कोट (ठ) (ल) पु० अङ्क्यते लक्ष्यते कीलकैः । अङ्क-ओट (ओठ) (ओल) । पीतवर्णसारे गन्धयुक्तपुष्पे दीर्घकण्टकयुक्ते रक्तवर्णफले आकोड़ इति ख्याते वृक्षे ।

अङ्कोलक पु० अङ्कोल+क । आकोड़ इति ख्याते वृक्षे ।

अङ्कोलसार पु० अङ्कोलस्य सारः इत० । अङ्कोटवृक्षजाते विषभेदे ।

अङ्कोलिका स्त्री० अङ्क-वल् अच् संप्रसारणे अङ्कोला+क । आलिङ्गनक्रियायाम् ।

अङ्क्य पु० अङ्के क्रोडे स्थापयित्वा वाद्यतेऽसौ अङ्के साधुः अङ्क-यत् । शार्ङ्गतालवयायामं चतुर्द्दशाङ्गुलाननः । हरीतक्याकृतिर्यः स्यादङ्क्योऽङ्के स हि वाद्यते इत्युक्तेः क्रोडे स्थापनपूर्व्वकं वादनीये मृदङ्गादौ । अङ्कनीये त्रि० ।

अङ्ग चिह्नयुक्तकरणे अदन्तचुरादि उभय० सकर्म्मक० सेट्. अङ्गय-ति ते आञ्जिग-त् त । मतान्तरे अङ्गापयति ते ।

अङ्ग न० अङ्ग-अच् । देहे,अवयवे,अप्रधाने,उपाये, मनसि च ।

अङ्गग्रह पु० अङ्ग-ग्रह इत० । देहवेदनायाम् ।

अङ्गज न०अङ्गात् जायते अङ्ग-जन-ड । रुधिरे । पुत्रे,केशे च पु० । देहजातमात्रे त्रि० ।

अङ्गण (न) न०अङ्ग्यतेऽत्र अङ्ग-ल्युट् पृषोदरादित्वात् वा णत्वम् । (उठान) इति प्रसिद्धे प्राङ्गणे ।

अङ्गति पु० अनक्ति यात्यनेन करणेन । अन ज-अति कुत्वम् । वाहने । अज्यते पूज्यते कर्म्मणि अति । ब्रह्मणि, अग्नौ च । अग्निहोत्रिणि त्रि० । स्त्रियाम् अङ्गती च ।

अङ्गद न० अङ्गं दायति शोधयति दै-क । ताड़,वाजु, इति च प्रसिद्धे वाहुभूषणे । वालिपुत्रे-वानरे पु० । अङ्गदानकर्त्तरि त्रि० । दक्षिणदिग्गजकरिण्यां स्त्री० ।

अङ्गना स्त्री०प्रशस्तमङ्गमस्ति यस्याः अङ्ग+न । अङ्गसौष्ठववत्यां योषिति,योषिन्मात्रे, उत्तरदिग्गजकरिण्याञ्च ।

अङ्गनाप्रिय पु०प्री-क अङ्गना-प्रिय इत० । अशोकवृक्षे तत्पुरुषेण स्त्रियः स्वाङ्गं भूषयन्तीति । योषित्प्रियमात्रे तु त्रि० । [आलिङ्गने ।

अङ्गपालि स्त्री० अङ्गं पाल्यते संवध्यतेऽत्र अङ्ग-पाल-इ ।

अङ्गपालिका स्त्री० अङ्गं देहं पालयतीति अङ्गपालि-ण्वुल् । धाइमा इति ख्यातायाम् उपमातरि । अङ्गपालनकारके त्रि० ।

अङ्गमर्द्द पु० अङ्गं मर्द्दयति संवाहयति अङ्ग-मर्द्द-णिच् अच् । देहसंवाहके-सेवके । अङ्गमर्द्दनकारके त्रि० ।

अङ्गमर्द्दक पु० अङ्गं मर्द्दयति अङ्ग-मर्द्द-णिच् ण्वुल् । देहसंवाहके-सेवके ।

अङ्गमर्द्दिन् पु० अङ्गं मर्द्दयति अङ्ग-मर्द्द-णिच्-णिनि । अङ्गमर्दके सेवके । अङ्गमर्दनकारके त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

अङ्गरक्त पु० अङ्गेन रक्तः रन्ज-क्त इत० । कम्पिल्लदेशजातेरक्तवर्णचूर्णवति-गुडारोचनीति वणिजेषु वैद्येषु च प्रसिद्धे वृक्षभेदे । रक्ताङ्गमात्रे त्रि० ।

अङ्गरक्षणी स्त्री० अङ्गं रक्ष्यतेऽनया अङ्ग-रक्ष-ल्युट् ङीप् । आङराखा इति प्रसिद्धे वस्त्रे । अङ्गरक्षणकारके त्रि० ।

अङ्गराग पु० अङ्गं रज्यतेऽनेन अङ्ग रन्ज-करणे घञ् । अङ्गलेपने कुङ्कुमादौ । भावे घञि । अङ्गस्य विलेपने ।

अङ्गराज पु० अङ्गेषु तन्नामकदेशेषु राजते राज-क्विन् ७त०। अङ्गदेशाधिपे कर्णे।

अङ्गव न० अङ्गं स्वावयवं वाति अन्तर्भवति अतिशोषणात् सङ्कुचिताङ्गमिव भवति अङ्ग-वा-ड। शुष्कफले।

अङ्गविकृति पु० वि-कृ-क्तिन् अङ्गस्य विकृतिश्चालनादिर्यस्मात् ५त०। म्हगीनाडा इति ख्याते अपस्माररोगे। ६त०। अङ्गस्य विकारे स्त्री०।

अङ्गविक्षेप पु० वि-क्षिप-घञ् अङ्गस्य विक्षेपः चालनं यत्र ब०। अङ्गुल्यादिविन्यासभेदेन त्रिंशद्विधे नृत्ये। ६त०। अङ्गस्य चालनमात्रे।

अङ्गवैकृत न० विकृतस्य भावः विकृत+अण् अङ्गेन अङ्गचेष्टया वैकृतं हृदयभावो ज्ञायते यत्र बहु०। आकार इति ख्यातायाम्—हृदयगतभावावेदकचेष्टायाम्। ६त०। अङ्गस्य विकारे न०।

अङ्गस् पु० अन्ज-असुन् कुत्वञ्च। पक्षिणि इत्युज्ज्वलदत्तः।

अङ्गसंस्कार पु० अङ्गं संस्क्रियतेऽत्र अङ्ग-सम्-कृ आधारे घञ्। देहसंशोधनादिसंस्कारकारके स्नाने गोधूमचूर्णादिनाङ्गमर्द्दने च। भावे घञ् ६त०। अङ्गस्य संस्कारे विलेपनादौ। अङ्गं संस्करोति अङ्ग-सम्-कृ-कर्त्तरि-अण्। कुङ्कुमादौ त्रि०।

अङ्गहार पु० अङ्गं ह्रियते चाल्यतेऽत्र अङ्ग-हृ आधारे घञ्। अङ्गुल्यादिविन्यासभेदेन त्रिंशद्विधे नृत्ये। भावे घञ् ६त०। अङ्गस्य हरणमात्रे।

अङ्गाङ्गिभावः पु०अङ्गस्य अङ्गिनश्च भावः। गौणमुख्यभावे।

अङ्गाधिप पु० अधि पा-क अङ्ग-अधिप ६त०। अङ्गदेशपतौ कर्णे। अत्र अङ्गाधिपतिरित्यपि।

अङ्गार अस्त्री० अङ्ग-आरन्। अर्द्धदग्धे-अग्निसंक्रान्ते अग्निशून्ये वा आङार इति प्रसिद्धे-काष्ठखण्डे। मङ्गल ग्रहे पु०। रक्तवर्णे त्रि०।

अङ्गारक पु० अङ्गार+स्वार्थे क। रक्तवर्णत्वात् मङ्गलग्रहे, कुरण्टकवृक्षे, भीमराज इति ख्याते-भृङ्गराजवृक्षे च। अल्पार्थे क। स्फुलिङ्ग इति विख्याते-अङ्गारक्षुद्रांशे।

अङ्गारक न० तैलमङ्गारकं नाम सर्व्वज्वरविनाशनमिति वैद्यकपरिभाषिते तैलविशेषे।

अङ्गारकमणि अस्त्री० अङ्गारकस्य मणिः ६त०। प्रवाले तस्य मङ्गलग्रहस्वामिकत्वस्य ज्योतिषे प्रसिद्धिः।

अङ्गारधानिका स्त्री० अङ्गाराणि धीयन्तेऽस्याम् अङ्गार-धा-आधारे ल्युट् टित्वात् ङीप् ततः स्वार्थे कप् टाप्। अङ्गाराधारे (आङ्टा) इति (धुनची) इति च प्रसिद्धे पात्रभेदे।

अङ्गारपरिपाचित न० अङ्गारे (ज्वलदग्निव्याप्तकाष्ठखण्डे) परिपाच्यते परि-पच स्वार्थे णिच् क्त। काबाब इति प्रसिद्धे-पक्वमांसादौ।

अङ्गारपुष्प पु० अङ्गारमिव लोहितवर्णं पुष्पं यस्य ब०। जियापुति, इति ख्याते इङ्गुदीवृक्षे।

अङ्गारमञ्जरी स्त्री० अङ्गारमिव रक्तवर्णा मञ्जरी यस्या ब० समासान्तकवभावाद्ध्रस्वत्वे संज्ञात्वात्। रक्तवर्णे-(करमचा) इति ख्याते करञ्जवृक्षे।

अङ्गारवल्ली स्त्री०अङ्गारमिव रक्तफलत्वात् रक्ता वल्ली क०। रक्तवर्णफलवत्यां-कुँच इति प्रसिद्धायाम्,-गुञ्जालतायां करञ्जवृक्षे च।

अङ्गारशकटी स्त्री० शक्नोति वोढुं शकटम्, अल्पं शकटं, शकटी,घट्यादिवत् अल्पार्थे ङीप् अङ्गारस्य शकटी ६त०। (आङ्टा) धुनाचीति च प्रसिद्धे अङ्गाराधारे पात्रभेदे।

अङ्गारि स्त्री०अङ्गार+मत्वर्थे ठन् पृषोदरादित्वात् कलोपः। अङ्गाराधारे आङ्टा इति प्रसिद्धे पात्रविशेषे।

अङ्गारिका स्त्री० अङ्गारं विद्यतेऽस्याः अङ्गार+मत्वर्थे ठन् टाप्। आङ्टा इति ख्याते अङ्गारपात्रे।

अङ्गारिणी स्त्री०अङ्गार+इनि। अङ्गारधानिकायां (आङ्टा इति ख्याते पात्रे)। अङ्गारवति त्रि०।

अङ्गारित पु० अङ्गारमिवाचरतीति अङ्गार+क्विप् ततः कर्त्तरि क्त। पलाशकलिकोद्गमे। अङ्गारं करोतीत्यर्थे णिचि क्त। दग्धप्राये त्रि०।

अङ्गिका स्त्री० अङ्गम् आच्छादयति अङ्ग+इनि-के स्त्रियां टाप्। आङ्राखा इति प्रसिद्धे कञ्चुकवस्त्रे।

अङ्गिन् त्रि० अङ्ग+इनि। प्रधाने,अवयवविशिष्टे, देहवति च।

अङ्गिरस् पु० अङ्ग-असि इरागमः। स्वनामख्याते ऋषिभेदे ब्रह्मणोमुखजाते पुत्रे।

अङ्गीकार पु०अनङ्गम् अस्वकीयम् अङ्गं क्रियते अङ्ग च्वि-कृ-घञ्। स्वीकारे अभ्युपगमे।

अङ्गीकृत त्रि० अङ्ग-च्वि-कृ कर्म्मणि क्त। अभ्युपगते स्वीकृते

अङ्गुरि (री) स्त्री० अङ्ग-उलि-रलयोरेकत्व स्मरणात् रत्वम्। आङ्गुल इति प्रसिद्धायाम् हस्तपादशाखायाम् वा ङीप् अङ्गुरीवोरगच्चतेति रघुः।

अङ्गुरीय न० अङ्गुलौ भवम् अङ्गुलि-छ। वालमूलादित्वात् वा रत्वम्। अङ्गुलिभूषणे आङ्गटीति प्रसिद्धे।

अङ्गुरीयक न० अङ्गुलौ भवम् अङ्गुलि-छ। वालमूलादित्वात्

वा रत्वे स्वार्थे क । अङ्गुलिभूषणे आङ्गुटीति ख्याते ।

अङ्गुल पु० अङ्ग-उल । हस्तपदशाखायां आंगुल इति ख्याता-याम् वात्स्यायनमुनौ अङ्गुष्ठे च । यवोदरैरङ्गुलमष्टसंख्यै-रिति भास्कराचार्य्योक्तैः अष्टयवोदरपरिमाणे तु न० ।

अङ्गुलि (ली) स्त्री० अङ्ग-उलि । हस्तपदशाखायाम् आङ्गुल इति ख्यातायाम् । वा ङीषि अङ्गुली च । हातशुडा इति ख्याते गजकर्णिकारवृक्षे च ।

अङ्गुलितोरण न० अङ्गुल्याः तोरणमिव कृतम् । चन्दनादि-द्वारा कृते ललाटस्थार्द्धचन्द्राकृतितिलके ।

अङ्गुलित्र न० अङ्गुलिं त्रायते अङ्गुलि+त्रै-क । चामाटीति प्रसिद्धे ज्याकर्षणकृतखेदवारणार्थम् अङ्गुलिबद्धे चर्म्मणि बद्धगोधाङ्गुलित्र इति भट्टिः ।

अङ्गुलित्राण न० अङ्गुलिस्त्रायतेऽनेन त्रै-क ६त० । चामा-टीति प्रसिद्धे ज्याकर्षणकृतखेदनिवारणार्थम् अङ्गुलिबद्धे चर्म्मणि ।

अङ्गुलिमुद्रा स्त्री० अङ्गुल्या मुदं राति अङ्गुलि+मुद् रा-क ६त० । धारयितुर्नामाक्षरमुद्रासहिते आङ्गुटीति प्रसिद्धे अङ्गुलीभूषणे ।

अङ्गुलिमोटन न० अङ्गुल्योर्मोटनं मर्दनं यत्र ब० । अङ्गुलि-द्वयमर्दनजाते तुड़ि इति प्रसिद्धे शब्दे ।

अङ्गुलिषङ्गा स्त्री० अङ्गुलौ सङ्गो यस्याः षत्वम् ब० । (याउ) इति प्रसिद्धे अङ्गुलिसंलेपकारके यवागूद्रव्ये ।

अङ्गुलिसन्देश पु० अङ्गुल्या अङ्गुलिध्वनिना सन्दिश्यते सं-दिश-घञ् । अङ्गुलिध्वनिद्वारा संज्ञादाने, अङ्गुलिस्फोट-नमात्रेऽपि ।

अङ्गुलिस्फोटन न० अङ्गुल्योः स्फोटनं ताड़नं यत्र ब० । (तुड़ि) इति प्रसिद्धे अङ्गुलिद्वयमर्दनजाते शब्दे ।

अङ्गुलीपञ्चक न० अङ्गुलीनां पञ्चकम् पञ्चसंख्या । हस्तस्थाना-मङ्गुलीनां समुदाये ताश्च अङ्गुष्ठ तर्ज्जनीमध्यमानामिका कनिष्ठानामिकाः । [प्रसिद्धे अङ्गुलिभूषणे ।

अङ्गुलीयक न० अङ्गुरीयकवत् वा रत्वाभावः । आंगुटीति

अङ्गुलीसम्भूत पु० अङ्गुलौ सम्भूतः सम्-भू-क्त ७त० । नखे । अङ्गुलिसम्भूतमात्रे त्रि० ।

अङ्गुष्ठ पु० अङ्गौ पाणौ प्राधान्येन तिष्ठति अङ्ग-स्था-क अम्बा-म्बेत्यादिना षत्वम् । वृद्धाङ्गुलौ । अम्बाम्बेति सूत्रेऽङ्गुशब्द-प्रयोगात् अङ्गुशब्दोऽपि हस्तवाचीति ज्ञापितम् ।

अङ्गुष्ठमात्र त्रि० अङ्गुष्ठ+परिमाणार्थे मात्रच् । अङ्गुष्ठमध्य-पर्व्वपरिमिते । अङ्गुष्ठमात्रोऽन्तरात्मेऽपि दृष्ट इति श्रुतौ ।

अङ्गूष पु० अङ्ग-ऊष । नकुले वाणे च ।

अङ्घस् न० अङ्घ-असि । पापे ।

अङ्घ्रि पु० अघि गतौ इ । चरणे वृक्षमूले च ।

अङ्घ्रि पु० अघि गतौ क्रि । चरणे वृक्षमूले च ।

अङ्घ्रिप पु० अङ्घ्रिणा मूलेन पिबति सिक्तजलादिकम् पा-क ३त० । वृक्षमात्रे ।

अङ्घ्रिपर्णिका स्त्री० अङ्घ्रौ मूले अङ्घ्रेरारभ्य वा पर्णमस्याः ब० जातित्वात् ङीष् ततः स्वार्थे के ह्रस्वे टाप् । सिंहपुच्छाकारपुष्पवति चाकुलिया, इति ख्याते वृक्षे । अङ्घ्रिपर्णीत्यपि नाम ।

अङ्घ्रिवल्लिका स्त्री० अङ्घ्रेरारभ्य वल्लीव पर्णवत्त्वेन ततः स्वार्थे के ह्रस्वे टाप् । सिंहपुच्छाकारपुष्पवति चाकुलिया, इति प्रसिद्धे वृक्षे । अङ्घ्रिवल्लीत्यपि नाम ।

अच अविस्पष्टकथने उभय० भ्वादि० सक० सेट् । अचति ते । आचीत् आचिष्ट ।

अच पूजने गतौ च इदित् पर० भ्वादि० सक० सेट् । अञ्चति आञ्चीत् आनञ्च । अञ्च्यात् गतौ तु अच्यात् ।

अच अव्यक्तकथने इदित् उभय० भ्वादि० सक० सेट् । अञ्च-ति ते । आञ्चीत् आञ्चिष्ट । [चक्षुर्भिन्ने न० ।

अचक्षुस् त्रि० चक्ष-उसि ब० । मन्दनेत्रे नेत्रहीने च । न०त० ।

अचण्डी स्त्री० चडि कोपने अच् गौरादित्वात् ङीष् न० त० । शान्तस्वभावायां गवि । कोपनभिन्ने त्रि० ।

अचर न० न चरति चलति-चर-अच् न० त० । स्थावरे स्थितिशीले पृथिव्यादौ चराणामन्नमचरमिति मनुः । चलनशून्ये त्रि० ।

अचल पु० न चलति चल-अच् न०त० । पर्व्वते, गोंज इति ख्याते शङ्कौ, शिवे, ब्रह्मणि च । पृथिव्यां स्त्री० । चलनशून्ये त्रि० ।

अचलत्विष् पु० अचला शतधा प्रक्षालनेनापि मालिन्या-नपगमात् स्थिरा त्विट् कान्तिर्यस्य ब० । कोकिले । स्थिर-कान्तिमति त्रि० । कर्म्म० । स्थिरायां कान्तौ स्त्री० ।

अचिन्त्य न० चिन्ति-कर्म्मणि यत् न०त० । चिन्तयितुमियत्तया परिच्छेत्तुमशक्ये परब्रह्मणि । चिन्तयितुमशक्ये वस्तुमात्रे त्रि० । अचिन्त्याः खलु ये भावा इति स्मृतौ ।

अचिर न० चि-रक् न०त० । अल्पकाले । अल्पकालस्था-यिनि द्रव्यमात्रे त्रि० ।

अचिरद्युतिः स्त्री० अचिरा बहुकालस्थायिनी द्युतिर्यस्या ब० । विद्युति । अल्पकालस्थायिद्युतिमति त्रि० । कर्म्म० । अल्पकालस्थायिन्यां कान्तौ स्त्री० ।

अचिरप्रभा स्त्री॰ प्र-भा अङ् अचिरा अचिरस्थायिनी प्रभा यस्याः ब॰ । विद्युति । च्युता दिवः स्थास्नुरिवाचिरप्रभेति भट्टिः । अल्पकालस्थायिप्रभावति त्रि॰ । कर्म्म॰ अचिरायां दीप्तौ स्त्री॰ ।

अचिररोचिस् स्त्री॰ अचिरं रोचिर्यस्याः ब॰ । विद्युति । अचिरप्रभावति त्रि॰ । कर्म्म॰ । अचिरप्रभायाम् न॰ ।

अचिरांशु स्त्री॰ अचिरा अंशवोऽस्याः ब॰ । विद्युति । अल्पकालस्थायिकिरणवति त्रि॰ । कर्म्म॰ । अचिरकिरणे पु॰ ।

अचिरात् अव्य॰ अचिरं अवतीति क्विप् । शीघ्रे, अविलम्बे च ।

अचिराभा स्त्री॰ अचिरप्रभावत् । आ-भा-अङ् । विद्युति

अचेतन त्रि॰ चित-णिच्-युच् चेतना ज्ञानम् ब॰ । चेतनाशून्ये । चित-ल्यु न॰त॰ । ज्ञानविशिष्टभिन्ने ।

अचेतस् त्रि॰ चित-असि ब॰ । विवेकशून्ये, दुष्टचित्ते, चित्तशून्ये च । अव्ययी॰ । चित्ताभावे अव्य॰ ।

अचैतन्य त्रि॰ चेतनस्य भावः चेतन+यक् ब॰ । चैतन्यरहिते, ज्ञानशून्ये च । न॰त॰ । ज्ञानभिन्ने न॰ ।

अच्छ अव्य॰ छो-क न॰त॰ । आभिमुख्ये ।

अच्छ त्रि॰ न छति दृष्टिम्, न+छो क॰ । स्वच्छे निर्म्मले च । भल्लूके, स्फटिके च पु॰ ।

अच्छभल्ल पु॰ अच्छ-आभिमुख्येन भल्लते गच्छति अच्छ+भल्ल-अच् । भालूके । अत्र भल्ल इत्यपि पृथक् नाम ।

अच्छम् अव्य॰ न-छो कमुन् । आभिमुख्ये ।

अच्छिद्र त्रि॰ छिद-रक् ब॰ । छिद्रशून्ये, अङ्गहानिः छिद्रं तच्छून्ये वैदिककर्म्मणि च ।

अच्छिद्रावधारण न॰ अच्छिद्रतया साङ्गतयावधारणम् अव धारेर्ल्युट् । कृतस्य वैदिककर्म्मणोऽच्छिद्रतया अवधारणे कृतैतत्कर्म्माच्छिद्रमस्त्वित्यभिलापरूपे ।

अच्छोद त्रि॰ अच्छम् उदकं यस्य उदकस्योदभावः । निर्म्मलजलवति तडागादौ । तन्नामकप्रसिद्धे सरसि न॰ ।

अच्युत पु॰ च्योतते च्युत-क न॰त॰ । विष्णौ । च्युतिशून्ये त्रि॰

अच्युताग्रज पु॰ अच्युतस्य कृष्णस्य अग्रे जायते अग्र+जन ड इत॰ । बलभद्रे ।

अच्युताङ्गज पु॰ अच्युतस्याङ्गात् जायते अङ्ग+जन-ड । इत॰ । कामदेवे । तदङ्गजातमात्रे त्रि॰ ।

अच्युतात्मज पु॰ आत्मनोऽङ्गात् जायते जन-ड इत॰ । कामदेवे ।

अच्युतावास पु॰ आ-उष्यते सेव्यतेऽत्र आ-वस-घञ् इत॰ । अश्वत्थवृक्षे । अश्वत्थः सर्व्ववृक्षाणामित्युक्तेस्तस्य तद्रूपात्वात्तदावासत्वम् ।

अच्युति स्त्री॰ च्यु-क्तिन् न॰त॰ । क्षरणाभावे । बहु॰ । नाशशून्ये त्रि॰ ।

अज गतौ क्षेपणे च भ्वादि॰ पर॰ सक॰ सेट् । अजति । अवैषीत् आजीत् । अजिता वेता ।

अज दीप्तौ इदित् चुरादि॰ उभय॰ सेट् अक॰ । अञ्जयति ते । आञ्जिजत् त ।

अज पु॰ न जायते जन-ड न॰त॰ । ब्रह्मणि, विष्णौ, हरे, जीवात्मनि ईश्वरे, छागे, मेषराशौ, सूर्य्यवंशीयराजभेदे दशरथपितरि, अत् विष्णोर्जाते कामदेवे च । जन्मरहिते त्रि॰ । जगत्कारणे सत्त्वरजस्तमोगुणात्मके प्रधाने अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णां बह्वीः प्रजाः सृजमानामिति श्रुतेः । छाग्यास्तु स्त्री॰ ।

अजकर्ण पु॰ अजस्य कर्ण इव कर्णौ यस्य ब॰ । छागतुल्य लम्बायमानपत्रयुक्ते पियासाल, इति ख्याते छागकर्णे, वृक्षे मरिचपत्रे च ।

अजकर्णक पु॰ अजकर्णइव कायति पत्रद्वारा प्रकाशते कै-क । पियासाल इति ख्याते वृक्षे ।

अजकव अस्त्री॰ अजो विष्णुः को ब्रह्मा च वाति शरत्वेनात्र वा+अधिकरणे क इत॰ । शिवधनुषि । वावुइ इति ख्याते वर्वरीवृक्षे पु॰ ।

अजकाव अस्त्री॰ अजकौ विष्णुब्रह्माणौ अवतीति अण् उप॰स॰ । शिवधनुषि ।

अजक्षीर न॰ अजायाः क्षीरं पुंवद्भावः । छागदुग्धे ।

अजग पु॰ अजं छागं यज्ञाङ्गत्वेन गच्छति गम-ड इत॰ । विष्णौ । अजेन गन्तरि वह्नौ च ।

अजगन्धा स्त्री॰ अजस्य गन्धइव गन्धोऽस्याः । जोयानीति ख्यातायां वनयमान्याम् ।

अजगन्धिका स्त्री॰ अजस्य गन्ध इव गन्धो यस्याः ब॰ ततः स्वार्थे के टाप् । वावुइ इति प्रसिद्धे वर्वरीशाके ।

अजगन्धिनी स्त्री॰ अजस्य मेषस्य गन्धो लेशः एकदेशः शृङ्गमिति यावत् तद्यस्याः फलाकारेणास्तीति अजगन्ध+इनि ङीप् । गाडरशिङ्गा इति प्रसिद्धे अजशृङ्गीवृक्षे ।

अजगर पु॰ अजं छागं गिरति गिलति गृ अच् । वृहत्सर्पे ।

अजगव पु॰ अजगो विष्णुः शरत्वेन त्रिपुरासुरवधकालेऽस्यास्ति अजग+व । शिवधनुषि । [धनुषि ।

अजगाव पु॰ अजगं विष्णुमवति अव-अण् उप॰स॰ । शिव-

अजघन्य त्रि॰ न जघन्य (अधम) न॰त॰ । अधमभिन्ने श्रेष्ठे च ।

अजजीविक त्रि॰ जीव्यतेऽनया जीववतीति वा जीव-

वुञ्-ख्वुल् वा अजएव क्रयविक्रयादिभ्यां पालनादिना वा जीविका जीवनोपायोऽस्य ब० । छागक्रयविक्रयादिना जीविकावति ।

अजटा स्त्री० नास्ति जटा शिफा यस्याः ब० । (भुंइआमला) इति प्रसिद्धे शिफारहिते वृक्षभेदे ।

अजडा स्त्री० अजडयति स्पर्शमात्रादङ्गमर्द्दनार्थं चालयति न+जड-णिच् ततः अच् । आलकुशीति प्रसिद्धे वृक्षभेदे ।

अजथ्या स्त्री० अजानां समूहः । अज+थ्यन् स्त्रीत्वात् टाप् । अजसमूहे । तद्वन्नानावर्णत्वात् स्वर्णयूथिकायाञ्च ।

अजदण्डी स्त्री० अजस्य ब्रह्मणोदण्डोऽस्याः ब० गौरा० ङीष् । ब्रह्मदण्डीवृक्षे ब्रह्मणो व्रतार्थदण्डस्य तदीयकाष्ठेन करणात्तथात्वम् ।

अजननि स्त्री० न+जन-आक्रोशे अनि । आक्रुश्यमाने जन्माभावे । अर्थाभावे अव्ययी० । जनन्या अभावे अव्य० ।

अजन्य स्त्री० लौकिकहेतुभिर्न जन्यते न+जन-णिच्-यत् । शुभाशुभसूचके दैवकृते भूकम्पाद्युत्पाते । जन्यभिन्ने त्रि०

अजप पु० असदं जपति निन्दार्थे नञ्, जप्-अच् । कुपाठके । अजं पाति रक्षति अज+पा-क । छागपालके त्रि० ।

अजपा स्त्री० प्रयत्नेन जपितुमशक्या अयत्नोच्चारिता जप-अच् । श्वासप्रश्वासयोः वहिर्गमनागमनाभ्याम् अक्षरनिष्पादनरूपे जपे, हंसः, सोहमिति वा मन्त्रभेदे च । जपशून्ये त्रि० ।

अजपात् (द) पु० अजस्य पाद इव पादोऽस्य वा अन्त्याकार लोपः । रुद्रभेदे तद्देवताकत्वात् पूर्वभाद्रपदनक्षत्रे च ।

अजभक्ष पु० अजैर्भक्ष्यतेऽसौ भक्ष घञ् इत० । वावुइ इति प्रसिद्धे वर्वरीवृक्षे तत्पत्रमजैरतिप्रीतितो भक्ष्यते ।

अजमीढ पु० अजो मीढ़ः यज्ञे सिक्तः यत्र ब० । आजमीर इति प्रसिद्धे देशे । तद्देशाधिपे राजनि अणि । आजमीढ़ः युधिष्ठिरे ।

अजमोदा स्त्री० अजस्य मोद इव मोदो गन्धो यस्याः अजं मोदयति वा । मुद-घञ् इत० । मोदि-अन् वा । उग्रगन्धवत्यां वनयमान्याम् यमानीमात्रे च ।

अजम्भ पु० नास्ति जम्भो दन्तोऽस्य ब० । भेके तस्य दन्ताभावात् । दन्तशून्ये त्रि० ।

अजय पु० जि-अच् न०त० । वीरभूमिनगरसन्निधाने अजय इति नामके नदविशेषे च । अजेन छागेन याति-या-क ३त० । छागवाहने अग्नौ पु० । अजेये जयशून्ये त्रि० । अव्य० जयाभावे । नास्ति जयो मादकत्वेनास्याम् सिद्धि;भाङ्ग,इति च प्रसिद्धनामिकायाम् विजयायाम् स्त्री० ।

अजय्य स्त्री० जि-शक्यार्थे यत् । जेतुमशक्ये दुर्जये शत्रौ ।

अजरा स्त्री० जॄ-अङ् न०ब० । (घृतकुमारी) इति प्रसिद्धे वृक्षे तस्य जराभावात् । जराशून्ये त्रि० । जराभावे अजरसम् अव्य० ।

अजर्य्य न० न जीर्य्यति जॄ-यत् न०त० । सौहार्दे ।

अजलोमन् पु० अजस्य लोमेव लोम (मञ्जरी) यस्य उपमान ब० । (शूकशिम्बी) इति ख्याते अजलोमवन्मञ्जरीविशिष्टे वृक्षभेदे ।

अजवीथी स्त्री० अजेन ब्रह्मणा निर्मिता वीथी पदं ३त० । गगनसेतुरूपे(यमनाला) इति ख्याते, छायापथे । यामारभ्य अगस्त्यस्थानपर्य्यन्तं पितृयानपथः ।

अजशृङ्गी स्त्री० अजस्य मेषस्य शृङ्गमिव फलमस्याः ब० । (गाड़लशिङ्गा) प्रति प्रसिद्धे मेषशृङ्गतुल्यफलवति वृक्षे ।

अजस्र न० । न-जस र । सन्तते विच्छेदरहिते । तथाभूतकालस्थायिनि वस्तुमात्रे त्रि० ।

अजहत्स्वार्था स्त्री० न जहत् स्वार्थोयाम् न+हा-शतृ २ब० । स्वार्थापरित्यागेन परार्थावबोधिकायां लक्षणायाम् । यथा श्वेतो धावतीत्यादौ श्वेतगुणापरित्यागेन तद्वति लक्षणा ।

अजहल्लिङ्ग पु० न जहत् लिङ्गं यम् हा-शतृ २ब० । नियतलिङ्गके विशेष्यस्यान्यलिङ्गकत्वेऽपि स्वलिङ्गात्यागेन विशेषणे शब्दे । तथा चान्यत्र विशेषणस्य विशेष्यानुसारिलिङ्गत्वनियमेऽपि अस्य न तथा नियमः । यथा वेदः श्रुतिर्वा प्रमाणम् ।

अजहा स्त्री० न जहाति शूकान् । न+हा-श । आलकुशीति ख्याते वृक्षे ।

अजागर पु० जागृ-णिच्-अच् न जागरो यस्मात् ५ब० । सेवनेन निद्राराहित्यकारके यदपेक्षयाऽन्यस्मिन् जागरणकर्तृत्वं नास्ति तादृशे (भीमराज) इति ख्याते भृङ्गराजे । भृङ्गराजः सुजागर इति रभसवाक्यात् तस्यात्यन्तनिद्राराहित्यकारित्वम् ।

अजाजी स्त्री० अजेन छागेन आजीविक्षेपो गन्धोत्कटत्वात् त्यागो यस्याः अज-घञ् वीभावाभावः ब० । सर्व्वभक्षेणापि छागेन गन्धोत्कटतया त्यज्यमाने, जीरा इति प्रसिद्धे जीरके वृक्षे ।

अजाजीव पु० अजैस्तद्रक्षणपोषणादिना तत्क्रयविक्रयादिना वा आजीवति । आ-जीव-अच् ३त० । छागपालके तत्क्रयविक्रयाभ्यामाजीविनि च ।

अजातककुद् पु० न जातं ककुदमंसकूटं यस्य जन-क्त ब० ककुद्शब्दस्यान्त्याकारलोपः । अपूर्णककुद्वति अल्पवयस्के गवादिवत्से ।

अजातशत्रु पु० जातस्य जन्तुमात्रस्य न शत्रुः अश्राद्धभोजीत्यादिवत् नञोव्यवहितेन शत्रुशब्देनान्वयात् असमर्थसमासः । युधिष्ठिरे राजनि । एवमजातारिरपि तत्रैव ।

अजाति स्त्री० जन-क्तिन् न०त० । अनुत्पत्तौ । ब० । जातिशून्ये जात्यादौ जन्मशून्ये च नित्ये त्रि० ।

अजादनी स्त्री० अजैस्तृणाद्यतेऽसौ अन्यस्य दुःस्पर्शत्वेनाजैरेवाद्यते इति वा अद-कर्म्मणि ल्युट् ६त० । दुरालभा इति विचिति इति च प्रसिद्धे स्पर्शेन दुःखदायके वृक्षभेदे ।

अजानि पु० नास्ति जाया यस्य ब० जायाया निङादेशः । जायारहिते ।

अजानेय पु० अजेऽपि विक्षेपेऽपि आनेयो यथास्थानं प्रापणीयो आरोही येन अज-विक्षेपे अप् वीभावाभावः आ-नी-कर्म्मणि यत् ततः ब० । वज्रशस्त्रप्रहारेऽपि निर्भयेन यथास्थानमारोहिणः प्रापके अश्वे, उत्तमाश्वे च ।

अजप्रिया स्त्री० अजानां प्रिया । कुल इति ख्याते वदरीवृक्षे ।

अजि पु० अज-इ । तेजसि । गतिमति त्रि० । तेन पदाजिः ।

अजिन न० अज-इनन् वीभावाभावः । चर्म्मणि ।

अजिनपत्रा (त्री) (त्रिका) स्त्री० अजिनं चर्म्मेव सुश्लिष्टं पत्रं पक्षो यस्याः ब० । चाम्चिका इति प्रसिद्धे पक्षिभेदे (त्री) इत्यत्र गौरादित्वात् ङीष् । ततः स्वार्थे के ह्रस्वे टापि-पत्रिका इत्यपि ।

अजिनफला स्त्री० अजिनं (चर्म्मविकारत्वात् भस्त्रा) इव फलं यस्याः अजिनपूर्व्वकत्वेन जातिलक्षणं ङीषं बाधित्वा टाप् । टेपारी इति प्रसिद्धे भस्त्राकारफले वृक्षभेदे ।

अजिनयोनि स्त्री० अजिनस्य चर्म्मणः योनिः कारणं ६त० । हरिणमात्रे । [चत्वरे ।

अजिर न० अज-किरन् वीभावाभावः । उठानइति ख्याते

अजिह्म त्रि० हा-मन् द्वित्वालोपौ ततः न०त० । सरले

अजिह्मग पु० अजिह्मं सरलं गच्छति गम-ड । वाणे । सरलगामिनि त्रि० ।

अजिह्व पु० जि वन् ह्रुक् च जिह्वा रसना सा नास्ति यस्य ब० । भेके । जिह्वाशून्ये त्रि० ।

अजीर्ण न० जॄ-भावे क्त न०त० । जठरानलमान्द्येन भुक्तान्नादेरपाके, रोगभेदे च । कर्त्तरि क्ते जीर्णभिन्ने त्रि० ।

अजीव त्रि० जीव-भावे घञ् ब० । जीवनरहिते मृते शवे च ।

अजीवनि स्त्री० न जीव्यात् न+जीव-आक्रोशे अनि । अभिशापविषये जीवनाभावे ।

अजेय त्रि० जेतुमशक्ये न+जि-यत् । जयायोग्ये ।

अजैकपाद्(द) पु० अजस्य छागस्य एकः पाद इव पादो यस्य उपमा०ब० वा पादस्यान्त्याकारलोपः । रुद्रविशेषे, तद्देवताके पूर्व्वभाद्रपदनक्षत्रे च ।

अज्जूका स्त्री० अर्जयति या सा अर्ज्जि-ऊक रेफस्य जत्वम् । नाट्ये नटकर्म तद्विषयकथने वेश्यायाम् ।

अज्झटा स्त्री० अचति दोषं नाशयति अच-क्विप् झटति संहन्यते झट्-अच् ततः कर्म्म० । (भुंइ आमला) इति प्रसिद्धे वृक्षे ।

अज्ञ त्रि० न जानाति न+ज्ञा-क । ज्ञानशून्ये, मूर्खे, अल्पज्ञे च

अज्ञान न० ज्ञा-भावे ल्युट् न०त० । ज्ञानविरोधिनि ज्ञाननाश्ये (अविद्या) इति वेदान्तप्रसिद्धे जगत्कारणे, ज्ञानाभावे च । ब० । ज्ञानशून्ये त्रि० ।

अञ्चति पु० अन्च-अति । वायौ ।

अञ्चल पु० अन्च-अलच् । प्रान्तभागे वस्त्रप्रान्ते च ।

अञ्चित त्रि० अन्च-क्त । पूजिते, आकुञ्चिते च । अञ्चितसव्यपादमिति भट्टिः ।

अञ्चितभ्रु स्त्री० अञ्चिता पूजिता वक्रीकृता वा भ्रुर्यया । सुन्दरयोषिति वक्रीकृतभ्रुवि च स्त्रियाम् । कर्म्म० (भ्रू) तथा भूतभ्रूलतायाम् स्त्री० ।

अञ्ज (ञ्ज) मिश्रणे गतौ व्यक्तीकरणे च रुधादि० पर० सक० वेट् । अनक्ति । आञ्जीत् । अञ्जिता अङ्क्ता । वि-व्यक्तीकरणे व्यनक्ति कालत्रितयेऽपि योग्यतामिति माघः ।

अञ्जन न० अज्यतेऽनेन करणे ल्युट् । कज्जले । भावे ल्युट् । मिश्रीकरणे, गमने, मालिन्ये, व्यक्तीकरणे च । कर्त्तरि ल्यु । उत्तरदिशोहस्तिन्यां हनुमतो-मातरि च स्त्री० । णिचि युच् । शक्तिलक्षणाभिन्ने शक्यलक्ष्यान्यार्थबोधके शब्दव्यापारे, स्त्री० । अन्यार्थवीकृत्व्याप्टतिरञ्जनेति काव्यप्रकाशः ।

अञ्जनकेशी स्त्री० अञ्जनमिव केशो यस्याः ५त० । केशसंस्कारके हट्टविलासिनीनामके गन्धद्रव्ये । यत्संयोगात् केशस्य कृष्णता स्यात् ।

अञ्जनाधिका स्त्री० अञ्जनादधिका कृष्णत्वात् ५त० । (आजनाइ) इति ख्याते कीटभेदे ।

अञ्जनावती स्त्री० अञ्जनं विद्यतेऽस्याः अधिककृष्णवर्णत्वात् अञ्जन+मतुप् वत्वं दीर्घश्च । ईशानकोणस्य हस्तिन्याम् ।

अञ्जनिका स्त्री० अञ्जना स्वार्थे के टाप् कापि पूर्व्वाकारस्य

द्रव्यम्। (आजनाद) इति प्रसिद्धे अञ्जनाख्ये कीटभेदे।

अञ्जनी स्त्री० अज्यते चन्दनकुङ्कुमादिभिरसौ अनज-कर्मणि ल्युट् ङीप्। कुङ्कुमाद्यनुलिप्तायाम् स्त्रियाम्। करणे ल्युटि कटुकावृत्ते, कालाञ्जनवृक्षे च।

अञ्जलि पु० अनज-अलि। संयुतकरपुटे, कुडवपरिमाणे च।

अञ्जलिका स्त्री० अञ्जलिरिव कायति प्रकाशते अञ्जलि+कै-टाप्। बालमूषिकायाम्।

अञ्जलिकारिका स्त्री० अञ्जलेः कारिका करणं कृ-धात्वर्थनिर्द्देशे ण्वुल्। कञ्जलिकरणे अञ्जलेरिवकारिका स्पर्शमात्रेण पत्रपुटस्य संपुटीकरणात् कृ-ण्वुल् इत०। लजालु इति ख्यातायाम् लज्जाभीरुलतायाम् सा हि स्पर्शमात्रात् सङ्कोचेन पत्रपुटं संपुटं कुर्व्वती अञ्जलिमिव करोति। अञ्जलेः कारः करणं नित्ययोगेन अस्त्यस्याः। कृ-भावे घञ् इत० ततः नित्ययोगे मत्वर्थीयः ठन् ठस्येकः टाप्। प्रतिमायां तस्या हि यत् निर्म्माणसमये अञ्जलिकरणं तत् नित्ययोगेन तिष्ठति। अञ्जलि+कृ-कर्त्तरि ण्वुल्। विनयेनाञ्जलिकारके त्रि०।

अञ्जस त्रि० अनज-असच्। सरले।

अञ्जसा अव्य०अनज-भावे अच् अञ्जं गतिं विलम्बं वा स्यति सो-क्विप्। विलम्बाद्यमे शीघ्रे याथार्थ्ये च।

अट गतौ भ्वादि० सक० पर० सेट्। अटति आटीत्।

अटनि (नी) स्त्री० अटति मौर्व्वीम् अट-अनि वा ङीप्। धनुरग्रे गुणारोपणस्थाने।

अटरूष पु० अटति भ्रमति अट-अच् तं रोषति हिनस्ति रुष-क अटद्भिर्वा रुष्यते न युज्यते रुष-क। (वासक) इति ख्याते वृक्षे। [ङीपि दीर्घता। वने।

अटवि (वी) स्त्री० अटन्ति चरमे वयसि यत्र अट-अवि वा

अटाट्या स्त्री० अट-यङ्-भावे अ स्त्रीत्वात् टाप्। परिभ्रमणे वृथागमने च।

अट्ट अतिक्रमे वधे च भ्वादि० आत्म० सक० सेट्। अट्टते। आट्टिष्ट। [आट्टिटत् त।

अट्ट अनादरे चुरादि० उभय० सक० सेट्। अट्टयति ते।

अट्ट पु० अट्टयति अनादृयतेऽन्यदत्र अट्ट-घु० घञ्। प्रासादस्योपरिस्थगृहे, प्राचीरोपरिस्थसैन्यगृहे, तत्र स्थिता हि नरा अन्यान् हीनतया नाद्रियन्ते, अतिशये च। तस्मिन् सति च अत्युत्कर्षेणनादरः।

अट्टट अव्य० अट्टप्रकारः अट्टस्य गुणवाचितया प्रकारे द्वित्वम् शकन्ध्वादि० पररूपम्। अत्युत्कटे हासे।

अट्टहास पु० अट्टेनातिशयेन हासः हस-घञ् ३त०। उच्चहासे।

अट्टहासक पु० अट्टहास इव कायते कै-क। अट्टहासेन दन्तानां बहिर्निर्गमादतिशुभ्रत्वं तद्वत् शुभ्रे कुन्दवृक्षे।

अट्टालक पु० अट्ट इव प्रासादोपरिस्थगृहमिव अलति पर्य्याप्तो भवति अल-ण्वुल्। प्रासादोपरिस्थे इष्टकादिगृहे।

अट्टालिका स्त्री०अट्टाल+स्वार्थे क। इष्टकादिनिर्मिते राजगृहे

अठ गतौ भ्वादि० पर० सक० सेट्। अठति। आठीत्।

अठ गतौ इदित् आत्म० भ्वादि० सक० सेट्। अण्ठते।

अड उद्यमे भ्वादि० पर० अक० सेट्। अडति। आडीत्।

अड व्याप्तौ स्वादि० पर० सक० सेट् वेदएवास्य प्रयोगः। अड्णोति। आडीत्। [अड्डति। आड्डीत्।

अड्ड अभियोगे समाधाने च भ्वादि० पर० सक० सेट्।

अण शब्दे भ्वादि० पर० अक० सेट्। अणति। आणीत्।

अण जीवने दिवा० आत्मने० अक० सेट्। अण्यते आणिष्ट।

अण(न)**क** त्रि०अणति यथेच्छम् नदति अण-अच् ततः कुत्सायाम् क। अधमे, निन्दिते च। दन्त्यनमध्यश्चायम्।

अणव्य त्रि० अण-उन् अणुस्तस्य सूक्ष्मशस्यस्य भवनं क्षेत्रम् अणु+यत्। सर्षपादिशस्योत्पत्तियोग्ये (सुनाभूमि) ख्याते क्षेत्रे

अणि पु०स्त्री०अणति शब्दायते अण-इन्। आरा इति ख्याते रथचक्राग्रस्थिते कीलके सूच्याद्यग्रभागे च। स्त्रीत्वे वा ङीप्। अत्रादेर्दीर्घतापीष्यते। तेन आणिः आणी।

अणिमन् पु० अणोर्भावः अणु+इमनिच्। सूक्ष्मत्वे सूक्ष्मपरिमाणे, ऐश्वर्य्यभेदे च यद्वशात् सूक्ष्मीभूय सर्व्वत्र गन्तुं शक्नोति। ऐश्वर्य्याणि च। अणिमा लघिमा प्राप्तिः प्राकाम्यं महिमा तथा। ईशित्वं च वशित्वञ्च तथा कामावसायिता इत्यष्टानि। एतेषां स्वरूपाणि ऐश्वर्य्यपदार्थनिरूपणे वक्ष्यन्ते।

अणीयस् त्रि० अणु+ईयसु। अतिसूक्ष्मे अणोरणीयान् महतो महीयानिति श्रुतिः। स्त्रियाम् (सी)।

अणु त्रि०अण-उन्। क्षुद्रे, सूक्ष्मपरिमाणवति,द्रव्ये,लेशे च। स्त्रियाम् अण्वी च। (चिना, काङनी, श्यामा) प्रभृति सूक्ष्मधान्ये पु०।

अणुक त्रि० अणु+निपुणार्थे क। निपुणे। स्वार्थे क। सूक्ष्मे अल्पे क। क्षुद्रे।

अणुभा स्त्री० अण्वी सूक्ष्मा भा दीप्तिर्यस्याः ब०। विद्युति।

अण्ड न० अमन्ति संप्रयोगं यान्ति अनेन अम-ड टवर्गादिलेऽपि डस्य नेत्त्वम्। पुंसोऽण्डावयवे,पक्षिडिम्बे, वीर्य्ये च।

अण्डज पु० अण्डात् डिम्बात् जायते जन-ड। अण्डजाते

पक्षिणि, सर्पे, मत्स्ये, कांकलास इति ख्याते कृकलासे च। अण्डजातमात्रे त्रि०। मृगनाभिकस्तूर्य्यान्तु स्त्री०।

अण्डालु पु० अण्ड+आलु। डिम्बविशिष्टे मत्स्ये।

अण्डीर पु० अण्डः पुमवयवभेदः अस्त्यस्तीति अण्ड-ईरन्। पुरुषे, समर्थे च।

अत बन्धने इदित् भ्वादि० पर० सक०सेट्। अन्तति। आन्तीत्

अत बन्धने भ्वादि०पर०सक० सेट्। अतति। आतीत्।

अत प्रापणे, सातत्ये, गतौ च भ्वादि० पर० सक० सेट्। अतति। आतीत्। क्ते अतितः।

अतट पु० तट्यते आहन्यतेऽम्भसा इति तटं जलाघातस्थानं तन्नास्ति यस्य ब०। आड़रीति प्रसिद्धे आलम्बनस्थानशून्ये, पर्व्वताद्युच्चस्थाने, भूमेरधोभागे च।

अतल न० अस्य भूखण्डस्य तलं पृषोदरात् इदमोऽत्वम्। सप्तपातालमध्ये प्रथमखण्डे,भूमेरधोभागे। तलशून्ये त्रि०।

अतलस्पर्श त्रि० न तलस्याधोभागस्य स्पर्शो यत्र ब०। अतिगभीरे।

अतस पु० अत-गतौ असच्। वाते। सातत्यार्थात् अत-असच्। आत्मनि। गौरादित्वात् ङीषि। तिसि, मसिना इति ख्याते अतसीवृक्षे। तत्सूत्रजाते क्षौमवस्त्रे न०।

अति अव्य० अत-इ। पूजायाम्, उत्कर्षे, अतिक्रमणे, अतिशये च।

अतिकथ त्रि० अतिक्रान्तः कथाम्। कथनायोग्ये, अश्रद्धेये, नष्टे च। [मके वृक्षे।

अतिकन्दक पु० अतिरिक्तः कन्दः यस्य ब०। हस्तिकन्दना-

अतिकेशर पु० अतिरिक्तानि केशराण्यस्य ब०। कुब्जकवृक्षे।

अतिक्रम पु०अति-क्रम-घञ् ह्रस्वः। उल्लङ्घने। अतिक्रान्तः क्रममिति प्रादि स०। क्रमोल्लङ्घने त्रि०।

अतिगण्ड पु०परिभाषया विष्कुम्भाधधि षष्ठे योगे।

अतिगन्ध पु० अतिशयितो गन्धो यस्य ब०। चम्पकवृक्षे। अतिशयितगन्धवति त्रि०।

अतिचरा स्त्री० अतिक्रम्य चरति दुर्गभूमिजातत्वात् दुःप्रापत्वाच्च अति+चर-अच्। पद्मचारिणीवृक्षे उत्तरदेशभवे, तत्पर्य्याये पद्माभेतिशब्ददर्शनात् स्थलपद्मिन्यामिति केचित्

अतिचार पु० अतिशयेन चारः अतिक्रम्य वा चारः अति+चर-वञ्। अतिशयितगमने, ज्योतिःशास्त्रप्रसिद्धे मङ्गलादिग्रहपञ्चकस्य सूर्य्यसंपर्कविशेषात्तत्तेजोऽसहिष्णुतया वक्रशीघ्रादिगत्या स्वस्वभोग्यकालमुल्लङ्घ्य राश्यन्तरगमने, अस्य विशेषस्तु वृहदभिधाने दर्शयिष्यते।

अतिचारिन् पु० अति+चर-णिनि। पूर्व्वोक्तातिचारवति ग्रहे। अतिक्रम्य अतिशयेन वा गन्तृमात्रे त्रि०।

अतिछत्र पु० अतिक्रान्तश्छत्रम् प्रादि० स०। छातिया इति प्रसिद्धे स्थलतृणविशेषे, तालमाखना इति प्रसिद्धे जलतृणभेदे च। स्वार्थे क। अत्र अतिछत्रकोऽपीति नाम। छत्राकारपत्रपुष्पवति सुल्फा इति प्रसिद्धे शाकभेदे स्त्री०। क्षीरस्वामिमते छत्रा इत्येव नाम। छत्रातिक्रमकारिणि त्रि०। अतिक्रमेऽव्ययी०। छत्रातिक्रमे अव्य०।

अतिजगती (ति) स्त्री० अतिक्रान्ता जगती द्वादशाक्षरपादां वृत्तिं प्रा०स०। त्रयोदशाक्षरपादके छन्दोभेदे। जगतीं भुवनमतिक्रान्तवति त्रि०। तत्र पुंसि क्लीवे च (अतिजगति)।

अतिजव त्रि० अतिशयितो जवोयस्य ब०। अतिवेगवति। द्रुतगामिनि च।

अतिजागर पु० अतिशयितो जागरो निद्राराहित्यं यस्य ब०। नीलवके पक्षिणि तस्य सर्व्वदा जागरूकत्वात्। निद्राराहित्यवति त्रि०। [पक्षिणाम् अतिदीर्घगमने।

अतिडीन न० अतिक्रान्तं डीनं पक्षिगतिभेदं प्रा० स०।

अतितराम् अव्य०अति+तर-ततः आम्। अत्यन्तातिशये।

अतितीक्ष्ण त्रि० अतिशयेन तीक्ष्णः कटुरसो यस्य ब०। मरीचादौ। सजना इति प्रसिद्धे शोभाञ्जने पु०।

अतितीव्रा स्त्री० अतिशयेन तीव्रा पाकादौ दुर्ज्जरत्वात् प्रा०स०। ग्रन्थिमत्यां गाँटदूर्व्वा इति ख्यातायां दूर्व्वायाम्। अतितीव्रगुणके त्रि०।

अतिथि पु० अतति गच्छति न तिष्ठति अत इथिन्। अध्वयोगेन आगन्तुके गृहागते, विषये च तस्य इन्द्रियेषु संसर्गमात्रकाले एव चेतसि स्थितिर्नोत्तरकालमिति गतिरनुमीयते।

अतिथिसपर्य्या स्त्री० अतिथीनां सपर्य्या पूजनम् सपर-धातुः कण्ड्वादिः तेन यक् ततो अङ्। प्रत्यहं गृहस्थस्य कर्त्तव्यपञ्चयज्ञमध्ये मनुष्ययज्ञेऽतिथिपूजनादौ।

अतिदिष्ट त्रि० अति-दिश-क्त। अतिदेशस्य कर्म्मणि। यथा प्रकृतिवत् विकृतिः कर्त्तव्येति वाक्येन प्रकृतिभूतदर्शयागादेरङ्गकार्य्याणि प्रयाजादीनि विकृतौ पश्वादियागेऽतिदिश्यन्ते। अतिदेशोनाम इतरधर्म्मस्य इतरस्मिन् प्रयोगाय प्राप्तिः इति मीमांसायां स्थितम्। करणव्युत्पत्त्या तदुपदेशवाक्यमपि तथा।

अतिदीप्य पु० अतिशयेन दीप्यते अति-दीप-कर्त्तरि यत्। रक्तचित्रके लालचिता इति ख्याते वृक्षे।

अतिदेश पु० अति-दिश-घञ् । अतिदिष्टशब्दार्थे व्याख्यात रूपेऽर्थे । अतिदिश्यतेऽनेनेति करणे घञि तत्प्रतिपादक-वाक्येऽपि ।

अतिधन्वन् पु० अतिरिक्तं धनुर्यस्य ब० धनुषोऽनङ् । उत्कृष्ट-धनुर्युक्ते योधे । मरुस्थलातिक्रमकारिणि त्रि० ।

अतिधृति स्त्री० अतिक्रान्ता धृतिम् अष्टादशाक्षरपादिकां वृत्तिं प्रा० स० । ऊनविंशत्यक्षरपादके छन्दोभेदे । धृतिर्धैर्यं सन्तोषो वा तदतिक्रमकारिणि त्रि० ।

अतिनु (नौ) त्रि० अतिक्रान्तोनावम् प्रा० स० क्लीवे ह्रस्वः । नौकातिक्रमकारिणि । पुंसि स्त्रियां च अतिनौ ।

अतिपतन न० अति-पत-ल्युट् । अतिक्रमे, अत्यये च । पातातिक्रान्तरि त्रि० ।

अतिपत्ति स्त्री० अति-पद क्तिन् । अनिष्पत्तौ, अतिक्रमे च । पत्तिं सेनामतिक्रान्ते त्रि० ।

अतिपन्न त्रि० अति+पद क्त । अतिक्रान्ते ।

अतिपथिन् पु० अतिशयितः सुन्दरः पन्थाः प्रा०स० अतेः पूजार्थत्वात् न समासान्तः । सत्पथे ।

अतिपातक न० अतिक्रान्तोऽत्यन्तदुष्टत्वेनान्यत् पातकं प्रा० स० । पुंसां मातृस्नुषादुहितृगमनजन्ये स्त्रीणाञ्च पुत्रपितृ-श्वशुरगमनजन्ये पातकविशेषे । पातकमतिक्रान्तवति पुण्यशीले त्रि० । [प्रातःकाले ।

अतिप्रगे अव्य० अति प्रगीयतेऽस्मिन् काले गै-के । अत्यन्त

अतिप्रश्न पु० अति+प्रच्छ नङ् । निरुत्तरप्रश्ने ।

अतिप्रसक्ति स्त्री० अति-प्र-सनृज-क्तिन् । अत्यन्तासक्तौ, प्रसङ्गमतिक्रम्यान्यत्र संबन्धे अतिप्रसङ्गे च । लक्ष्ये लक्षण-संबन्धः प्रसङ्गः अलक्ष्ये तत्सम्बन्धोऽतिप्रसङ्गः । प्रस-ङ्गमतिक्रान्तवति त्रि० ।

अतिप्रसङ्ग पु० अति-प्र-सनृज घञ् । अतिप्रसक्तिवदर्थे ।

अतिबल त्रि० अतिशयितं बलं यस्य ब० । अतिशयितबल-वति । अतिशयितं बलं यस्याः ५ ब० । अत्यन्तबलाधायि-कायां पीतवर्णायां बेड़ियाला इति ख्यातायां लतायां, विश्वामित्रेण कृशाश्वमुनितः शिक्षिते रामाय दत्ते अस्त्र-विद्याभेदे च स्त्री० । अतिशयितं बलम् प्रा०स० । अत्यन्ते बले, सामर्थ्ये, सैन्ये च न० ।

अतिभूमि स्त्री० अतिशयिता भूमिर्मर्य्यादा प्रा० स० । अति-मर्य्यादायाम्, आधिक्ये च । अतिक्रमेऽव्ययी० । मर्य्या-दातिक्रमेऽव्य० । भूमिं भुवं मर्य्यादां वाऽतिक्रान्तवति त्रि० ।

अतिमङ्गल्य पु० अतिमङ्गलाय हितम् अतिमङ्गल+यत् । बिल्ववृक्षे । अतिमङ्गल्याढ्ये अतिमङ्गलयुक्ते च त्रि० ।

अतिमर्य्याद अव्य० । अतिक्रमे अव्ययी० । मर्य्यादातिक्रमे । प्रा० स० । मर्य्यादामतिक्रान्तवति त्रि० ।

अतिमात्र त्रि० अतिक्रान्तो मात्रामल्पं प्रा० स० । अति शयिते, मात्रातिक्रमकर्त्तरि च ।

अतिमुक्त त्रि० अतिशयेन मुक्तः विदेहकैवल्यं गतः अति मुच-कर्त्तरि क्त । निर्व्वाणमुक्तिमति । अतिक्रान्ता मुक्ताः शौभ्रात् प्रा० स० । माधवीलतायां पु० ।

अतिमुक्तक त्रि० अतिमुक्त-स्वार्थे क । निर्व्वाणमुक्तिमति । अतिशयितमुक्ते च । अतिशयेन मुक्तं विस्तारोऽस्य मुच-भावे क्त ब० । कप् । अतिविस्तृते तिन्दुकवृक्षे पु० ।

अतिमोदा स्त्री० अतिशयितो मोदो यस्याः ब० । नवमल्लि-कायाम् । अत्यन्तमोदवति त्रि० ।

अतिरथ पु० अतिक्रान्तो रथं रथिनम् प्रा० स० । योध विशेषे "अमितान् योधयेद्यस्तु संप्रोक्तोऽतिरथस्तु सः" इत्युक्तलक्षणे । रथातिक्रमकारके त्रि० ।

अतिरसा स्त्री० अतिशयितो रसो यस्याः ब० । रास्ना इति ख्यातायां मूर्व्वालतायाम् । [यज्ञविशेषे ।

अतिरात्र पु० अतिक्रान्तोरात्रिम् प्रा०स० अच्-समासान्तः ।

अतिरिक्त त्रि० अति-रिच्-क्त । अतिशयिते, श्रेष्ठे, भिन्ने, शून्ये च । भावे क्त । अतिशये आधिक्ये न० ।

अतिरूक्ष त्रि० अतिशयितः रूक्षः प्रा० स० । अत्यन्तरूक्षे स्नेहशून्ये । तथाभूते कङ्कोद्रादिधान्ये पु० । अति-क्रान्तोरूक्षम् । अतिशयस्निग्धे त्रि० । [आधिक्ये च ।

अतिरेक पु० अति-रिच् घञ् । अतिशये, भेदे, प्राधान्ये,

अतिरोग पु० अतिशयितो रोगः रुज घञ् । क्षयरोगे ।

अतिरोमश पु० अतिशयितः रोमशः अतिरोमन्+श । वनजाते छागे । अत्यन्तरोमाढ्ये त्रि० ।

अतिवक्तृ त्रि० अति-वच-तृच् । वावदूके, वाचो युक्तिदक्षे च ।

अतिवर्णाश्रमिन् पु० अतिक्रान्तोवर्णानाश्रमिणश्च प्रा०स० । ब्राह्मणादिवर्णभिन्ने ब्रह्मचर्य्याद्याश्रमिभिन्ने च पञ्चमाश्र-मिणि "यो वेदान्तमहावाक्यश्रवणेनैव केशव । आत्मान-मीश्वरं वेद सोऽतिवर्णाश्रमी भवेदित्या"द्युक्तलक्षणे ।

अतिवर्त्तिन् त्रि० अति-वृत-णिनि । अतिक्रमकारके ।

अतिवर्त्तुल पु० अतिशयितः वर्त्तुलः वृत-उल । वाटुलाकलाइ इति ख्याते वर्त्तुलाकारके कलाये । अत्यन्तवर्त्तुले त्रि० ।

अतिवाद पु० अति-वाद-घञ् । अत्युक्तौ, कठोरवाक्ये, अप्रियवाक्ये च ।

अतिवादिन् त्रि० सर्व्वानतीत्य वदतीति अति-वद-णिनि । सर्व्वानतिक्रम्य वदनशीले, सर्व्वमतखण्डनेन स्वमतव्यवस्थापके च ।

अतिवाहित त्रि० अति+वह-णिच्-क्त । यापिते, अति-[क्रान्ते च ।

अतिविकट पु० अतिशयेन विकटः वि+कटच् । दुष्टहस्तिनि । अतिकराले त्रि० ।

अतिविषा स्त्री० अतिक्रान्ता विषम् प्रा० स० । आतूच् इति ख्यातायां लतायाम् । विषातिक्रमकारके त्रि० ।

अतिवृत्ति स्त्री० अ त-वृत-क्तिन् । अतिक्रमे । वृत्तिर्जीविका तामतिक्रान्ते त्रि० ।

अतिवृष्टि स्त्री० अति-वृष-क्तिन् । अत्यन्तवृष्टौ शस्योपघातकोपद्रवरूपे ईतिभेदे ।

अतिवेल त्रि० अतिक्रान्तो वेलां मर्य्यादाम् कूलं वा प्रा०स० । अतिशयिते, निर्मर्य्यादे, समुद्रकूलातिक्रमकारके च । (अतिक्रमे अव्ययी० । वेलातिक्रमे अव्य०)

अतिव्याप्ति स्त्री० अतिशयेन लक्ष्यमलक्ष्यञ्चाविशिष्य व्याप्तिर्व्यापनम् अति-वि-आप्-क्तिन् । अतिशयव्यापने 'लक्ष्यस्येवालक्ष्यस्यापि व्यापने' । तथाच यत्र यस्य स्थितिरुचिता ततोऽन्यत्रापि तस्य सम्बन्धे अतिव्याप्तिः । यथा पृथिव्याः गन्धो लक्षणं तत्रैव तस्य स्थितिरुचिता तस्य वाय्वादौ सत्त्वप्रसङ्गे अतिव्याप्तिः । यथा वा धूमे वह्नेर्व्यापकता न तु जले, तस्याः जले प्रसक्तौ अतिव्याप्तिः ।

अतिशक्ति स्त्री० अतिशयिता शक्तिः कर्म्मसाधनसामर्थ्यम् देहजं बलम् वा प्रा०स० । अतिशयिते सामर्थ्ये, अधिकवीर्य्ये च । अतिक्रान्तः शक्तिम् प्रा०स० । सामर्थ्यातिक्रमकारके त्रि० । अतिशयिता शक्तिर्यस्य ब० अतिशयबलवति त्रि० । अतिक्रमेऽव्ययी० । शक्त्यतिक्रमे अव्य० ।

अतिशक्करी स्त्री० अतिक्रान्ता शक्करीम् चतुर्द्दशाक्षरपादिकां वृत्तिम् प्रा०स० । पञ्चदशाक्षरपादके छन्दोभेदे ।

अतिशय पु० अति-शीङ्-अच् । आधिक्ये, अतिरेके, च । अतिक्रान्तः शयं हस्तं प्रा० स० । हस्तातिक्रमकारके त्रि० ।

अतिशयित त्रि० अति-शीङ्-क्त । अधिके, अतिक्रान्ते च ।

अतिशयोक्ति स्त्री० अतिशयेन उक्ति र्निर्द्देशः वच-क्तिन् । अर्थालङ्कारविशेषे अलङ्कारशास्त्रप्रसिद्धे । सा०१०परि०

अतिशायन न० अति-शीङ् ल्युट् अतिशायने मतुबिति सूत्रनिर्द्देशात् दीर्घः । आधिक्ये, प्रकर्षे च ।

अतिशीत न० अतिशयितं शीतम् प्रा० स० । अत्यन्तशीतलस्पर्शे । तद्विशिष्टे त्रि० ।

अतिशोभन त्रि० अति+शुभ-ल्यु । अत्यन्तशोभान्विते, श्रेष्ठे च ।

अतिसन्ध्या स्त्री० अत्यासन्ना सन्ध्या प्रा० स० । पूर्व्वदिवसीयरात्रिशेषदण्डादिसूर्य्योदयपर्य्यन्तः, सूर्य्यास्तात् पूर्व्वोत्तरदण्डात्मकश्च कालः सन्ध्या तस्याः आसन्ने काले ।

अतिसर्ग पु० अति+सृज-घञ् । दाने, कामचारानुज्ञायां यथेच्छं क्रियतामित्याद्यभिलापरूपायाञ्च । सर्गं सृष्टिमतिक्रान्तरि त्रि० ।

अतिसर्ज्जन न० अति+सृज-ल्युट् । दाने, बधे, विप्रलम्भे च ।

अतिसायम् अव्य० अत्यासन्नं सायम् प्रा०स० । सूर्य्यास्तकालः सायम् तस्यासन्ने काले ।

अति(ती)सार पु० अतिशयेन सारयति रेचयति अति+सृ-णिच्-अच् । बहुद्रवीभूतमलनिःसारके उदरामये रोगे । अतेर्दीर्घतापि वा ।

अति(ती)सारकिन् त्रि० अतिसारो रोगोऽस्यास्ति अतिसार+इनि कुक् च् । अतिसाररोगवति । अतेर्दीर्घतापि वा ।

अतिसृष्ट त्रि० अति+सृज-क्त । दत्ते, प्रेरिते ।

अतिसौरभ पु० सुरभेर्भावः अण् सौरभम्, अतिशयितं तदस्य ब० । अत्यन्तामोदवति आम्रे । सौरभान्विते वस्तुमात्रे त्रि० ।

अतीत त्रि० अति+इन्-क्त । अतिक्रम्य गते, नाशप्रतियोगिनि भूते काले तत्कालवृत्तिपदार्थमात्रे च ।

अतीन्द्रिय त्रि० अतिक्रान्तमिन्द्रियं तदविषयत्वात् प्रा०स० । इन्द्रियायोग्ये अप्रत्यक्षे, नेत्रश्रोत्रनासिकारसनात्वक्चेतांसीन्द्रियाणि तैर्ज्ञातुमशक्ये विषये । [त्यन्तेऽत्यन्ताशये च ।

अतीव अव्य० अत्येव-इवः अवधारणे प्रा०स० । अत्यन्ता-

अतुल त्रि० तुल-णिच् अ तुला सा नास्ति यस्य ब० । उपमाशून्ये, अत्यन्तशोभाढ्ये च । तिलवृक्षे पु० ।

अतुल्य त्रि० तुलां सादृश्यमर्हति तुला+यत् न०त० । अनुपमे सौन्दर्य्यातिशयशालिनि च ।

अतृप्ति स्त्री० तृप-क्तिन् अत्यन्ताभावार्थे-न०त० । तृप्तिराहित्ये । ब० । तृप्तिरहिते, असन्तोषिणि, लोलुपे, च त्रि० ।

अत्ट बधे भ्वा० आत्म०सक०सेट् । अट्टते आट्टिष्ट । णिचि अट्टयति ते आतिट्टत् त ।

अत्ता स्त्री० अतति संबध्नाति अत-तक इडभावः । मातरि श्वश्र्वाञ्च । स्वार्थे के कापि अत इत्त्वे । अत्तिका च ।

अत्यन्त न० अतिक्रान्तोऽन्तं सीमाम् प्रा०स० । अतिशये । तद्युक्ते सर्वपरिच्छेदान्ति क्रान्ते त्रि० । अतिक्रमेऽव्ययी० । परिच्छेदातिक्रमे नाशातिक्रमे च अव्य० ।

अत्यन्तकोपन त्रि॰ अत्यन्तं कुप्यति अत्यन्त+कुप-ल्यु २त॰स॰। अत्यन्तकोपशालिनि।

अत्यन्तगामिन् त्रि॰ अत्यन्तम् अन्तात्ययं गच्छति अति+अन्त अत्यये अव्ययीभावः ततः-गम-णिनि। आत्यन्तिके, अतिशयगमनशीले च। स्त्रियामत्यन्तगामिनी।

अत्यन्तसंयोग पु॰ अत्यन्तेन साकल्येन संयोगः संबन्धः व्याप्तिरिति यावत् अन्तमवसानमनिक्रान्तः संयोगो वा अत्यन्त+सम्+युज-घञ्। सन्ततसंबन्धे।

अत्यन्ताभाव पु॰ अत्यन्तः नित्यः अभावः कर्म्म॰। नास्तीति वाक्याभिलप्यमाने नाशप्रागभावभिन्ने संसर्गाभावे। यथा भूतले घटोनास्ति इति वाक्येन न्यायमते भूतले घटाभावः प्रतीयते। स च न नाशः नापि प्रागभावः। नाशप्रागभावयोस्तु न अत्यन्तता प्रतियोगिकाले तयोरसत्त्वात्।

अत्यन्तिक त्रि॰ अत्यन्तं गच्छति अत्यन्त+ठ ठस्येक। अतिशयितभ्रमणकारिणि।

अत्यन्तीन त्रि॰ अन्तस्यात्ययः अत्यन्तम् अत्यये व्ययी॰ अत्यन्तं गामी अत्यन्त+ख। अतिशयितगतिशीले।

अत्यम्ल पु॰ अतिशयितोऽम्लोरसः फलपत्रादौ यस्य ब॰। तन्तुल इति प्रसिद्धे तिन्तिड़ीवृक्षे। अत्यन्ताम्लरसवति वस्तुमात्रे त्रि॰। वनवीजपुरे टावालेबु इति प्रसिद्धे वृक्षे स्त्री॰।

अत्यम्लपर्णी स्त्री॰ अत्यम्लं पर्णं यस्याः जातित्वात् ङीष्। अत्यम्लपत्रयुक्ते वनवीजपुरे टावालेबु इति ख्याते वृक्षे।

अत्यय पु॰ अति+इन्-अच्। अतिक्रमे, अभावे, विनाशे, दोषे, कृच्छ्रे, अतिक्रम्य गमने, कार्य्यस्यावश्यम्भावाभावे च।

अत्यर्थ न॰ अतिक्रान्तमर्थमनुरूपलक्ष्यं गति॰स॰। अतिशये। तद्विशिष्टे त्रि॰। अत्यये अव्य॰। अर्थाभावे अव्य॰।

अत्यल्प त्रि॰ अतिशयितोल्पः प्रा॰स॰। अत्यन्ताल्पे अणुतरे।

अत्यष्टि स्त्री॰ अतिक्रान्ता अष्टिं षोड़शाक्षरपादिकां वृत्तिं गति॰स॰। सप्तदशाक्षरपादके छन्दोभेदे।

अत्याकार पु॰ अतिशयेन आकारः तिरस्कारः अति-आ-कृ-घञ्। तिरस्कारे। अतिशयित आकारो मूर्त्तिः प्रा॰स॰। महादेहे। अतिशयित आकारो यस्य ब॰। तद्विशिष्टे त्रि॰।

अत्यागिन् त्रि॰ त्यज-घिणुन् मन्दार्थे नञ् त॰। कर्म्मफलाननुसन्धानेन कर्म्मानुष्ठायिनि, त्यागिभिन्ने च।

अत्याचार पु॰ अत्युत्कट आचारः आ+चर-घञ् प्रा॰स॰। अनुचिताचरणे। अतिक्रमे अव्ययी॰। अचारातिक्रमे अव्य॰।

अत्याधान न॰ अति-आ-धा ल्युट्। अतिक्रमणे, सम्बन्धमात्रे, उपरिस्थापने च। अव्ययी॰। अग्न्याधानातिक्रमे अव्य॰।

अत्याल पु॰ अतिशयेन समन्तात् अलति पर्य्याप्नोति अति+आ+अल-अच्। लालचिता इति ख्याते रक्तचित्रक वृक्षे, तस्य अत्यल्पकालेन समन्तात् व्यापनात्।

अत्याश्रम त्रि॰ अतिक्रान्तआश्रमान् तद्विहितधर्म्मान् गति॰स॰। सर्व्वाश्रमत्यागिनि पञ्चमाश्रमिणि संन्यासिनि। तत्रात्याश्रमिन् इत्यपि। अतिशयित आश्रमः प्रा॰स॰। उत्तमाश्रमे संन्यासे पु॰।

अत्याहित न॰ अत्यन्तमाधीयते तन्निवारणार्थं मनोदीयतेऽस्मिन् आ+धा-क्त। अत्यन्तभीतौ, प्राणहानिशङ्काकरे अनर्थे च।

अत्युक्ति स्त्री॰ अतिशयेन अनौचित्येन वा उक्तिः अति+वच-क्तिन्। अतिशयोक्तौ, अयाथ्योक्तौ, निर्गुणे जने आरोपितगुणेन स्तवने।

अत्युक्था स्त्री॰ उक्था एकाक्षरपादिका वृत्तिः अतिक्रान्ता ताम् गति॰स॰। द्व्यक्षरपादके छन्दोभेदे। उक्थनामकसामभेदातिक्रान्तरि त्रि॰।

अत्यूह पु॰ अतिशयेन ऊहते शब्दायते अति+ऊह-अच्। कालकण्ठे डेओ इति प्रसिद्धे दात्यूहे पक्षिणि। अतिशयेन ऊहस्तर्कः प्रा॰स॰। अतिशयवितर्के। नील इति ख्यातौषधौ नीलिकायां स्त्री॰। अतिक्रमेऽव्ययी॰। वितर्कातिक्रमे अव्य॰।

अत्र अव्य॰ अस्मिन् एतस्मिन् वा इदम्+एतद्+वा सप्तम्याः त्रल् प्रकृतेरनुभावश्च। अस्मिन् एतस्मिन् वेत्यर्थे।

अत्रभवत् त्रि॰ इदम्+एतद्+वा प्रथमायास्त्रल्। पूज्यार्थे, श्लाघ्ये, च। स्त्रियामत्रभवती।

अत्रि (त्त्रि) पु॰ अद-त्रिन् सप्तर्षिमध्ये मुनिविशेषे। अत्र पक्षे वा तलोपे अत्रिरित्यपि। त्रिभिन्ने त्रि॰ बहुवचनान्तः।

अत्रिजात पु॰ अत्रेर्नेत्रात् जातः जन-क्त ५त॰। चन्द्रे, अपत्यार्थं तपस्यां कुर्व्वतोऽत्रेर्नेत्रात् जातो हि चन्द्रः।

अत्त्रि (त्रि) न् पु॰ अद-त्रिनि। सप्तर्षिमध्ये मुनिभेदे। पक्षे तलोपः।

अथ अव्य॰ चु॰-अर्थ-ड पृषो॰ रलोपः। संशये, आरम्भे, आनन्तर्य्ये, प्रश्ने, विकल्पे, प्रकरणे, समुच्चये, पक्षान्तरे च। मङ्गलं तु नास्यार्थः किन्तु अर्थान्तरप्रयुक्तोऽप्ययं श्रुत्या मङ्गलसाधनं भवति।

अथकिम् अव्य॰ अथ+कं वते कवते वा डिम्। स्वीकारे।

अथर्व्वन् पु॰ अथ+ऋ-वनिप्। अथर्व्वनामकमुनिविशेषे तन्मुनिदृष्टतया तुरीये वेदे च।

अथर्व्वविद् पु॰ अथर्व्ववेदं तदुक्तं कर्म्म वा वेत्ति विद-क्विप्।

अथर्व्ववेदस्य शन्नोदेवीरभीष्टयइत्यादिकस्य, तद्विहिताभिचारादिकर्म्मणश्च वेत्तरि वशिष्ठादौ।

अथवा अव्य॰ अथ+वा-क्विप्। पक्षान्तरे।

अथो अव्य॰ अर्थ-डो पृषो॰ रलोपः। अथशब्दार्थे आरम्भादौ।

अद् बन्धने भ्वा॰ पर॰ इदित् सक॰ सेट्। अन्दति। आन्दीत्।

अद् भक्षणे अवने च अदा॰ पर॰ सक॰ अनिट्। अत्ति अघसत् जघास अत्ता अत्स्यति सनि जिघत्सति।

अद् अव्य॰ अद्-क्विप्। आश्चर्य्ये।

अदत्ता स्त्री॰ न॰ दा-क्त। अपरिणीतायाम् स्त्रियाम्। अदत्तमात्रे त्रि॰। अप्राशस्त्ये न॰त॰। अदत्तन्तु भयक्रोधशोकवेगरुजान्वितैरित्याद्यभिहितलक्षणे दानाभासेनार्पिते दत्त्वापि प्रत्याहर्त्तुं योग्ये त्रि॰। [चौरे।

अदत्तादायिन् त्रि॰ अदत्तमादत्ते आ+दा-णिनि ६त॰।

अदभ्र त्रि॰ दन्भ रक् दभ्रमल्पं न॰त॰। अनल्पे अदभ्रदर्भामधिशय्य स स्थलीमिति भारविः।

अदर्शन त्रि॰ दृश-भावे ल्युट् न॰ब॰। दर्शनायोग्ये, अतीन्द्रिये, नाशे, व्याकरणशास्त्रपरिभाषिते लोपे च। अव्ययी॰। दर्शनाभावे अव्य॰।

अदल पु॰ दल्यते भिद्यते इति दलं पत्रं दल-कर्म्मणि घञ् न॰ ब॰। दलशून्ये हिजल इति ख्याते वृक्षे। पत्रशून्ये वृक्षमात्रे त्रि॰। घृतकुमार्य्यां स्त्री॰।

अदस् त्रि॰ न दस्यते उत्क्षिप्यतेऽङ्गुलिर्येन इदन्तया निर्द्धारणाय पुरोवर्त्तिन्येवाङ्गुलिनिर्द्देशः सम्भवति नापुरोवर्त्तिनि। न+दस्-क्विप्। अपुरोवर्त्तिनि परोक्षे ज्ञाते वस्तुनि।

अदाह्य पु॰ दग्धुमशक्ये दह-ण्यत् न॰त॰। निराकारतया दाहायोग्ये परमात्मनि। दाहानर्हे महारोगिप्रभृतौ त्रि॰।

अदिति (ती) स्त्री॰ न+दा-डिति वा ङीप्। दातुं छेत्तुमयोग्यायाम् भुवि, दितिरसुरमाता तद्विरोधिन्यामदितौ सुरमातरि दक्षप्रजापतेः कन्यायाम् कश्यपपत्न्याम्, अदिति देवताके पुनर्वसुनक्षत्रे च। दो-क्तिन् दितिः खण्डनं तद्रहिते त्रि॰।

अदितिज पु॰ अदितेर्जायते जन-ड ५त॰। देवे।

अदीन त्रि॰ दी-क्त न॰त॰। कातर्य्यरहिते उदारे।

अदृष्ट न॰ दृश-क्त न॰त॰। पुण्यापुण्यरूपे भाग्ये, इन्द्रियायोग्यत्वात् तस्यादृष्टत्वम्। अदृष्टहेतुके भयादौ च। दृष्टभिन्ने त्रि॰। [पूर्व्वमदृष्टे।

अदृष्टपूर्व्व त्रि॰ न पूर्व्वं दृष्टः सह सुपेति स॰ परनि॰।

अदृष्टि स्त्री॰ विरुद्धा दृष्टिः विरोधार्थे न॰त॰। क्रूरदृष्टौ, सरोषवक्रदृष्टौ, दर्शनाभावे च। ब॰। दृष्टिशून्ये त्रि॰।

अद्धा अव्य॰ अत्यते अत् तं सन्ततं गमनं ज्ञानं वा दधाति क्विप्। याथार्थ्ये, साक्षात्कारे, स्फुटे, अवधारणे, अतिशये च।

अद्भुत न॰ अततीत्यत् अव्ययमाकस्मिकार्थे तथा भाति भा-डुतच्। आकस्मिके उल्कापातादौ, आलङ्कारिकप्रसिद्धे नवरसान्तर्गतविस्मयस्थायिभावके रसे च। तद्वति त्रि॰।

अद्भुतस्वन पु॰ अद्भुतः स्वनो यस्य स्वन-अच् ब॰। महादेवे। कर्म्म॰। आश्चर्य्यशब्दे। ब॰। तथाशब्दवति त्रि॰।

अद्य अव्य॰ अस्मिन्नहनि इदम्शब्दस्य निपातः सप्तम्यर्थे। अस्मिन् दिवसे। आधारार्थत्वेऽपि अस्य समासान्तरघटकता तेनाद्यदिवसादारभ्य इति, अद्यप्रभृत्यवनताङ्गीति कुमारः।

अद्यतन त्रि॰ अद्य भवः अद्य+ट्यु तुडागमश्च। अद्यभवे वस्तुमात्रे। स्त्रियामद्यतनी।

अद्यत्वे अव्य॰ इदम्शब्दस्य इदानीमित्यर्थे निपा॰। अधुनार्थे।

अद्यश्वीना स्त्री॰ अद्य श्वः परदिने वा प्रसोष्यते। अद्यश्वस्+ख टिलोपः। आसन्नप्रसवायां गर्भिण्याम्।

अद्रि पु॰ अद-क्रिन्। पर्व्वते, वृक्षे, सूर्य्ये, परिमाणभेदे च।

अद्रिकर्णी स्त्री॰ अद्रिः अद्रिनामिका गिरिर्वालमूषिका तस्याः कर्णः कर्णतुल्यं पत्रं यस्याः गौरादित्वात् ङीष्। वालमूषिकातुल्यपत्रायाम् अपराजितालतायाम्।

अद्रिकीला स्त्री॰ अद्रयः कुलाचलाः कीलाः शङ्कव इव यस्याः ब॰। भूमौ।

अद्रिज न॰ अद्रौ जायते जन-ड ७त॰। शिलाजतु इति ख्यनामप्रसिद्धे नन्धद्रव्ये। गेरि इति प्रसिद्धे द्रव्य इति केचित्। पार्व्वत्यां स्त्री॰। पर्व्वतभवमात्रे त्रि॰।

अद्रितनया स्त्री॰ अद्रेर्हिमाचलस्य तनया। पार्व्वत्याम्।

अद्रिभिद् पु॰ अद्रिं भिनत्ति भिद्-क्विप् ६त॰। इन्द्रे।

अद्रिभू स्त्री॰ अद्रावपि भवति भू-क्विप् ७त॰। अपराजितालतायाम् तस्याः पर्व्वतेऽप्यतिकठोरभूमिके जायमानत्वात्।

अद्रिराज पु॰ अद्रीणां राजा टच्। हिमाचले।

अद्रिसार पु॰ अद्रेः सार इव। लौहे।

अद्रीश पु॰ अद्रीणां अद्रेर्वा ईशः ६त॰। हिमाचले, शिवे च।

अद्वय न॰ द्वावयवं द्वयं नञा ब॰। सजातीयविजातीयस्वगतभेदशून्ये परब्रह्मणि। सजातीयद्वितीयरहिते, द्वयशून्ये च वस्तुमात्रे त्रि॰। नास्ति द्वयं यस्य मते ब॰। बुद्धभेदे पु॰।

अद्वयवादिन् पु॰ अद्वयं वदति सर्व्वमेव वस्तु चित्स्वरूपं नान्यदतो द्वितीयमस्तीति वदतीति वद-णिनि। अद्वैतवादिनि वैदान्तिके वाह्यार्थाभावेन ज्ञानात्मकं सर्व्वं वस्तु

स्वीकर्त्तरि बौद्धे च । स्त्रियां-वादिनी ।

अद्वितीय त्रि॰ न द्वितीयः सदृशो यस्य ब॰ । सजातीयद्वितीयरहिते । केवले एकस्मिन् परमात्मनि न॰ ।

अद्वैत त्रि॰ द्विधा इतं भेदं गतम् द्वीतम् तस्य भावः द्वैतं तन्नास्ति यस्य ब॰ । सजातीयादिभेदशून्ये केवले परमात्मनि ।

अद्वैतवादिन् त्रि॰ अद्वैतं सर्व्वमेव चिदात्मकं वदतीति वद-णिनि । सर्व्वमेव चिदात्मनि रज्ज्वादिव रजतादिवत् आरोपितं सत् प्रतिभाति तद्याथार्थ्यज्ञाने च यथा रजत-बुद्धिर्निवर्त्तते एवं चिदात्मनि याथार्थ्येनावगते सर्व्वं वाह्यं वस्तु निवर्त्तते इति वादिनि वैदान्तिके बुद्धविशेषे च ।

अधःक्षिप्त त्रि॰ अधो नीचे क्षिप्तम् क्षिप्-क्त शाक॰त॰ । अधोमुखेन स्थापिते न्यञ्चिते न्युब्जीकृतेऽधस्ताद्विहिते च ।

अधःपुष्पी स्त्री॰ अधोमुखानि पुष्पाण्यस्याः जातित्वात् ङीष् । सुल्फा इति ख्याते अवाक्पुष्पीवृक्षे ।

अधन त्रि॰ नास्ति धनं स्वाधीनतया यथेष्टमुपयोक्तुं यस्य ब॰ । भार्य्यापुत्रदासादिषु तेषां धनस्वामित्वेऽपि कार्य्ये यथेष्ट-विनियोगस्य पत्यादिसापेक्षत्वात् अधनत्वम् भार्य्यापुत्रश्च दासश्च त्रयएवाधनाः स्मृताः । यत्ते समधिगच्छन्ति यस्यै ते तस्य तद्धनमिति स्मृत्युक्तेः । निर्धने, अल्पधने च ।

अधम त्रि॰ अवर-अम अवरस्याधादेशः । कुत्सिते, हीने च ।

अधमर्ण त्रि॰ अवश्यदेयम् ऋणं तत् अधमं शोध्यं यस्य ब॰ । अवश्यदेयर्णशोधके खातक इति प्रसिद्धे ऋण-ग्रहीतरि ।

अधमाङ्ग न॰ अधमम् अङ्गम् कर्म्म॰ । चरणे ।

अधर पु॰ न ध्रियते धृङ्-अच् न॰त॰ । ठोट इति ख्याते ऊर्द्ध्वे, नीचे वा ओष्ठे । धरणं धरा तत्सम्बन्धरहिते चीने, तले, नीचे च त्रि॰ ।

अधरात् अव्य॰ अधर+प्रथमायाः पञ्चम्याः सप्तम्या वा प्रति । अधोभागे । विवक्षावशात् अधरात्-रमणीयम् आगतो वसति वेत्यर्थानुसन्धानेन प्रथमान्ताद्यर्था बोध्याः ।

अधरेण अव्य॰ अधरस्मिन् देशे, काले, दिशि वा अधर+एनप् । आसन्ने नीचे देशादौ अवरस्यां दिशि च ।

अधरेद्युस् अव्य॰ अधरस्मिन्नहि अधर+एद्युस् । अधरदिवसे

अधर्म्म पु॰ ध्रियतेऽनेन धृ-मनिन् विरोधे न॰त॰ । धर्म्मवि-रोधिनि वेदनिषिद्धकर्म्मजन्ये पापे, तद्धेतुभूतप्राणिहिं-सादौ च । पुण्यरूपधर्म्मशून्ये त्रि॰ । गुणाद्यपरपर्य्यायः धर्म्मस्तद्रहिते ब्रह्मणि न॰ ।

अधश्चरः पु॰ अधःकर्म्मणि स्तेयादौ चरतीति चर-ट । चौरे । अधःस्थानगामिनि तु त्रि॰ । स्त्रियाम् ङीप् ।

अधःशय्या स्त्री॰ शीङ्-क्यप् शय्या ७त॰ । भूमिशयने ।

अधस् अव्य॰ अधर+असि अवरशब्दस्थाने अधादेशश्च । पाताले, अधःस्थानमात्रे च । तत्रापि अर्थवशात् प्रथमा पञ्चमीसप्तम्यर्था उन्नेयाः ।

अधस्तात् अव्य॰ अधर+अस्ताति । अधःशब्दवत् नीचार्थे ।

अधि अव्य॰ न+धा-कि । अधिकारे, ऐश्वर्य्ये, स्वत्वे, अधिकृत्येत्यर्थे, उपरि, आधिक्ये, अतिशये च । आधीयते दुःख-मनेनेति आ+धा-कि वा ह्रस्वः । मनःपीड़ायाम् पु॰ ।

अधिक त्रि॰ अधि+क । अतिरिक्ते, अनेकस्मिन्, अर्थालङ्कार भेदे (सा॰१०परि॰ द्रष्टव्यम्)

अधिकरण न॰ अधि+कृ-ल्युट् । आधारे, व्याकरणशास्त्रे परिभाषिते अधिकरणसंज्ञके कर्तृकर्म्मद्वारा क्रियाश्रये कारके, यथा गेहे स्थाल्यामन्नं पचतीत्यादौ गेहस्य कर्तृद्वारा, स्थाल्याश्च कर्म्मद्वारा, परम्परया पाकक्रिया-श्रयत्वम्. पूर्व्वोत्तरमीमांसाशास्त्रप्रसिद्धे एकार्थप्रतिपादके न्यायसमुदाये अधिक्रियते निर्णयार्थं विचारोऽस्मिन् विषयसंशयपूर्व्वपक्षसिद्धान्तनिर्णयात्मकपञ्चाङ्गबोधकवाक्यस-मुदाये च । तत्र विचारार्हं वाक्यं विषयः तस्यार्थविषये सन्देहः इदमित्थं न वेति विकल्पः । तत्र सन्दिह्यमानयो पक्षयोः असत्पक्षे युक्तिप्रदर्शनवाक्यं पूर्व्वपक्षवाक्यं सिद्धान्तः पूर्व्वपक्षोक्तां युक्तिं खण्डयित्वा सत्पक्षे युक्तिप्रदर्शन-वाक्यम् । ततश्चेत्याद्यभिलापेन सिद्धान्तसिद्धार्थोपसंहारकं वाक्यं निर्णायकवाक्यमिति विस्तरस्तु वृहदभिधाने ।

अधिकरणविचाल पु॰ अधिकरणस्य विचालः अन्यथाकरणं वि-चल घञ् ६त॰ । द्रव्यस्य अवस्थान्तरकरणेन संख्या-न्तरकरणे, विचालो नाम यदेकमनेकं क्रियते अनेकं वैकं क्रियते इति भाष्यम् । एकस्य राशेः पञ्चधाविभागे, पञ्चा-त्मकस्य वा एकधा विभागेऽधिकरणस्य संख्याया विचालः ।

अधिकर्म्मिक पु॰ (न॰) अधिकृत्य हट्ट कर्म्मणेऽलम् अधि-कर्म्म-ठ । हट्टाध्यक्षे, हट्टस्थवणिग्भ्यः शुल्कादानकर्म्मणि नियुक्ते च ।

अधिकाङ्ग पु॰ अधिकोऽङ्गात् । वर्म्मधरैर्य्योधैर्हृदयमध्ये वर्म्मदार्ढ्यार्थं बद्धपट्टिकादौ । ब॰ । अधिकाङ्गवति त्रि॰ ।

अधिकार पु॰ अधि+कृ-घञ् । आरम्भे, यथेष्टं क्रयविक्रयादि कर्तृत्वसम्पादके स्वामित्वे, विनियोज्यपुरुषेण संबन्धे, यथा विहितकर्म्मणि ब्राह्मणादेरधिकारः । राज्ञां छत्रचिह्ना-दिधारणादौ, यथाऽयं छत्रधारणेऽधिकारी, प्रकरणे,

व्याकरणशास्त्रे पूर्व्वसूत्रोपात्तपदादेरुत्तरत्र सूत्रेषु अनुवृत्तौ च ।

अधिकारविधि पु० अधिकारे फलस्वाम्ये विधिर्विधानम् वि+धा-कि ७त० । कर्म्मजन्यफलभोक्तृज्ञापके विधौ यथा यजेत इत्यनेन यागजन्यफलभोक्ता स्वर्गकामीति ज्ञाप्यते ।

अधिकार्थवचन न० अधिकार्थस्य स्तुतिनिन्दाभ्यामारोपितस्य वस्तुधर्म्मादतिरिक्तस्य वचनम् वच-ल्युट् ६त० । स्तुत्यर्थवादे, निन्दार्थवादे च ।

अधिकृत पु० अधि+कृ-क्त । आयव्यायाद्यवेक्षके, अध्यक्षे कर्म्मजन्यफलसंबन्धिनि च । स्वामित्ववति त्रि० । [च ।

अधिक्षिप्त त्रि० अधि+क्षिप-क्त । स्थापिते,निन्दिते,कृताधिक्षेपे

अधिक्षेप पु० अधि+क्षिप-घञ् । तिरस्कारे ।

अधिगत पु० अधि+गम-क्त । ज्ञाते,प्राप्ते,स्वीकृते च ।

अधिगम पु० अधि-गम-घञ् । ज्ञाने, प्राप्तौ, स्वीकारे च ।

अधित्यका स्त्री० अधि+त्यकन् । पर्व्वतस्योपरिभूमौ ।

अधिदेवता स्त्री० देवएव देवता अधिका देवता देवताया-अपीश्वरत्वात् । देवानामपि सूर्य्यादिग्रहादीनामीश्वरे रुद्रादौ । ते च स्मृत्युक्ता बोध्या यदधिष्ठानात् सूर्य्यादयः स्वस्वकार्य्यं कुर्व्वन्ति ।

अधिदैवत न० देवतैव स्वार्थे अण् । अधिदेवतावत् समासार्थौ । हिरण्यगर्भे, अन्तर्यामिनि पुरुषे च पु० । स च दैवतानि चक्षुरधिष्ठातृणि सूर्य्यादीनि तत्तत्कर्म्मणि नियुज्य चक्षुरादीनीन्द्रियाण्यनुगृह्णातीति तस्य सर्व्वदेवतेश्वरत्वम् ।

अधिनाय पु० अधिनीयते वायुना गन्धाधारसूक्ष्मांशनयनद्वारा तत्तत्स्थानं ह्रियतेऽसौ अधि+नी-घञ् । गन्धे ।

अधिप त्रि० अधि+पा-क । राजनि, प्रभौ च ।

अधिपति पु० अधि+पा-डति । प्रभौ । [प्रभौ ।

अधिभू पु० अधिभवति स्वामीभवति स्वाम्यर्थेऽत्वाधिः भू-क्विप् ।

अधिमांसक पु० अधिको मांसो यत्र ब० कप् । दन्तरोगविशेषे "हनुस्थे पश्चिमे दन्ते महाशोथोमहारुजः । लालास्रावी कफकृतो विज्ञेयः सोऽधिमांसक इति वैद्यकम् ।

अधिमास पु० अधिको रविमासादतिरिक्तः शुक्लप्रतिपदादिदर्शान्तश्चान्द्रोमासः प्रा०स० । मलमासे असंक्रान्तमासोऽधिमासो निरुक्त इतिस्मृतेः रविसंक्रान्तिवर्जितो मासोऽधिमासः । तथाहि मीनादिस्थोरविर्येषामारम्भः प्रथमे क्षणे । ते चैत्राद्या इत्युक्तदिशा मेषस्थे रवौ यस्य चान्द्रमासस्यारम्भः स वैशाख इत्येवं वैशाखादिलक्षणे स्थिते यस्मिन चान्द्रमासे रवेः राश्यन्तरसंक्रमो न, तस्य तदुत्तरस्य च चान्द्रमासस्य उभयोर्मेषस्थे रवौ आरम्भात् उभयोरपि वैशाखता, तत्राद्योऽधिमासः संक्रान्तिहीनत्वात् द्वितीयः शुद्धः इति स्मृतौ प्रसिद्धम् ।

अधिराज पु० अधिको राजा प्रा०स० टच् । सार्व्वभौमे ।

अधिरोहिणी स्त्री० अधिरुह्यतेऽनया अधि+रुह-करणे ल्युट् । मइ इति, सिड़ि इति च प्रसिद्धे काष्ठवंशादिनिर्म्मिते उच्चस्थानारोहणसाधने सोपानद्वन्द्वे ।

अधियज्ञ पु० अधिकृतः स्वामितया यज्ञो यस्य ब० । विष्णौ ।

अधियोगः युज-घञ् योगः अधिकोयोगः प्रा०स० । ज्योतिषप्रसिद्धे यात्रिकशुभयोगे । स च गमनसमयलग्ने, तस्माद्वा चतुर्थे, पञ्चमे, सप्तमे, नवमे, दशमे वा स्थाने बुधजीवभार्गवाणां मध्ये द्वयोरेकत्र, उक्तस्थानमध्ये अन्यतमस्थाने वा स्थितौ सत्यां योगः तत्र यातुः क्षेमं शत्रुहानिश्च फलम् । मुहूर्त० या० प्र० ।

अधिवास पु० अधि+वस-घञ् । निवासे । वासैर्ध्वजि । गन्धमाल्याद्यैः संस्कारे । अधिवासयति देवता अनेन अधि+वस-णिच् करणे घञ् । यज्ञारम्भपूर्व्वदिवसे देवतास्थापनादिकर्म्मणि ।

अधिवासन न० अधि+वस-णिच् अधिकरणे ल्युट् । यज्ञारम्भात् पर्व्वदिवसे देवतास्थापनादौ । भावे ल्युट् । गन्धमाल्याद्यैः पूज्यादेः संस्कारकरणे ।

अधिवासित त्रि० अधि-वस-णिच्-क्त । गन्धमाल्यादिभिः कृतसंस्कारे, कृतप्रागुक्ताधिवासे देवादौ च ।

अधिविन्न स्त्री० विद-भावे क्त । अधि उपरि विन्नं विवाहोऽस्याः । कृतसपत्निकायाम् अध्यूढायाम् स्त्रियाम् । कृतपूर्व्वविवाहायाः उपरि पत्या पुनर्विवाहकरणे प्रागूढाया भार्य्याया अधिविन्नत्वम् । अधिविन्नस्त्रियै देयमिति स्मृतिः ।

अधिश्रयण न० अधि उपरि श्रयणं पाकार्थं स्थापनं श्रीञ्-भावे ल्युट् । चुल्ल्या उपरि स्थापने, तत्पूर्वकपाके च । अधिश्रीयते पच्यतेऽत्र, करणे ल्युट् टित्त्वात् ङीप् । चुल्लाम् आखा इति, चूला, इति च ख्यातायाम् स्त्री० ।

अधिष्ठातृ त्रि० अधि+स्था-तृच् षत्वम् । अध्यक्षे, नियमितकार्य्यविशेषाकरणेन कृताकृतावेक्षके च ।

अधिष्ठान न० अधि-स्था ल्युट् । नियमितकार्य्यविशेषाकरणेन सान्निध्यमात्रकरणे, स्थितौ, वेदान्तशास्त्रप्रसिद्धे आरोपाधिकरणे च । अधिकरणे ल्युटि । पुरे । करणे ल्युटि । चक्रे, प्रभावे च चक्रेण प्रभावेन च प्रवृत्तकृत्यादिसम्भवात् ।

अधीत त्रि॰ अधि+इङ-क्त । पठिते । भावे क्त । अध्ययने न॰।

अधीतिन् त्रि॰ अधीतमनेन अधीत+इनि । कृताध्ययने ।

अधीन त्रि॰ अधिगतमिनं प्रभुं गतिस॰ । आयत्ते धनाधीन इत्यादौ तु धने अ ध-इ त वाक्ये समासे अध्युत्तरपदात् ख।

अधीर त्रि॰ धीरः धैर्य्यान्वितः न॰त॰ । चञ्चले ।

अधीश त्रि॰ अधिक ईशः प्रा॰स॰। अधिकप्रभौ सार्व्वभौमे ।

अधीश्वर त्रि॰अधिक ईश्वरः प्रा॰स॰। सार्व्वभौमे स्त्रियां ङीप्।

अधीष्ट न॰ अधि+दिवा॰इष-भावे क्त । सत्कारपूर्व्वकनियोगे । कर्म्मणि क्त । सत्कारपूर्व्वकं नियोजिते त्रि॰ ।

अधुना अव्य॰ अस्मिन् काले इदम्शब्दस्य नि॰। संप्रतीत्यर्थे ।

अधुनातन त्रि॰भवार्थे अधुना+ट्युल्। इदानीम्भवे स्त्रियां ङीप्।

अधृष्ट त्रि॰ धृष-निर्लज्जत्वे क्त न॰त॰। लज्जाशीले । [नीये।

अधृष्य त्रि॰धृष-अर्हार्थे यत् न॰त॰। धर्षणायोग्ये अनभिभव-

अधोंऽशुक न॰ अधर+प्रथमार्थे असि अधरस्य अधादेशश्च । परिधानवस्त्रे ।

अधोऽक्षज पु॰ अक्षात् इन्द्रियात् जायते अक्षज प्रत्यक्षज्ञानम् जन-ड ५त॰ अधरमधाकृतत्वाद्धीनं तद्यस्य ब॰ । अधर-प्रथमार्थे असि अधादेशश्च । इन्द्रियायोग्ये, "अधो न क्षीयते जातु यस्मात्तस्मादधोऽक्षज इत्युक्त" लक्षणे, वा विष्णौ।

अधोजिह्विका स्त्री॰ अल्पा जिह्वा जिह्विका अल्पार्थे क अधोऽधरा जिह्विका कर्म्म॰। आलजिभ इति ख्यातायाम् तालुस्थजिह्विकायाम् । [भागे पातालजोके ।

अधोभुवन न॰ अधोऽधरं भुवनं लोकः कर्म्म॰ । भूमेरधरे

अधोमुख त्रि॰ अधो मुखं यस्य ब॰ । अवाङ्मुखे, ज्योतिषशास्त्रे प्रसिद्धेषु नक्षत्रभेदेषु च। यथा मूलाश्लेषा कृत्तिका च विशाखा भरणी तथा । मघा पूर्व्वात्रयं चैव अधोमुख गणः स्मृत इति । गोजिह्वाख्यवृक्षे स्त्री॰ टाप् ।

अधोलोक पु॰ अधोऽधरो लोकः कर्म्म॰। भूमेरधस्थपाताले ।

अध्यक्ष त्रि॰ अधिगतोऽक्षं व्यवहारं गतिस॰। नृपस्य कृतधारणादिव्यवहारेऽधिकृते। अध्यक्ष्णोति व्याप्नोति अधि+अक्ष-अच्।व्यापके। अधिगतं मूलतया अक्षमिन्द्रियम् गतिस॰।प्रत्यक्षज्ञाने। अर्श आदित्वात् अच्, तद्विषये त्रि॰।

अध्यग्नि अव्य॰अग्नौ अग्निसमीपे वा विभक्त्यर्थे सामीप्येऽर्थे वा अव्ययी॰ । अग्नौ अग्निसमीपे वा। तत्र स्थाने विवाहादौ स्त्रीभ्यो दत्ते धनादौ न॰ । स्मृतिशास्त्रे चास्मिन्नर्थे पारिभाषास्य कृता यथा विवाहकाले यत् स्त्रीभ्यो दीयते ह्यग्निसन्निधौ । तदध्यग्नि कृतं सद्भिः स्त्रीधनं परिकीर्त्तितमिति ।

अध्यण्डा स्त्री॰ अधिकमण्डं बीजं यस्याः ब॰त॰ । अधिकबीजवल्यां भुंइ आमला इति ख्यातायाम् भूम्यामलक्याम् ।

अध्यधीन त्रि॰अधिकोऽधीनः प्रा॰स॰। अत्यधीने गर्भदासे च ।

अध्ययन न॰अधि+इङ-ल्युट् । पठने, गुरुमुखोच्चारणानुसारिणि उच्चारणे च । अध्ययनञ्चाक्षरमात्रपाठ इति वैदिकाः सार्थाक्षरग्रहणमिति मीमांसकाः ।

अध्यर्द्ध त्रि॰ अधिकमर्द्धं यस्य ब॰ । सार्द्धेन सहिते वस्तुमात्रे ।

अध्यवसाय पु॰ अधि+अव+सो-घञ् । इदमेवमेवेति विषयपरिच्छेदे निश्चये। स चात्मधर्म्म इति नैयायिकाः बुद्धिधर्म्म इति सांख्यादयः । उपात्तविषयाणामिन्द्रियाणां वृत्तौ सत्यां बुद्धेः रजस्तमोऽभिभवे सति यः सत्त्वसमुद्रेकः सोऽयमध्यवसाय इति वृत्तिरिति चाख्यायते इति सांख्यतत्त्वकौमुदीपरिभाषितलक्षणः, कर्त्तव्यमिति योऽयं निश्चयः चितसान्निध्यात् आपन्नचैतन्याया बुद्धेः परिणामः सोऽयमध्यवसाय इत्युक्तलक्षणो वा निश्चयः । उत्साहे च ।

अध्यात्म अव्य॰ आत्मनि देहे मनसि वा विभक्त्यर्थे अव्ययी॰ । आत्माधिकरणे देहाधिकरणे चित्ताधिकरणे च । तदधिकृत्य विद्याविषये आत्मतत्त्वे, स्वभावोऽध्यात्ममुच्यते इति गीतावचनात् स्वभावे, भावस्य स्वरूपं प्रत्यक्चैतन्यमिति तस्मिन्, परब्रह्मणि च । अतएव अध्यात्मविद्याशब्दादीनामेतद्विषयकविद्यार्थत्वं वेदान्तादौ प्रसिद्धम् ।

अध्यापक त्रि॰ अधि+इङ-णिच्-ण्वुल् । प्रायुक्ताध्ययनकारयितरि, उपाध्याये च ।

अध्यापन न॰ अधि+इङ-णिच्-भावे ल्युट् । पाठनायाम् । युचि तु स्त्रीत्वात् टापि, अध्यापना तस्मिन्नेवार्थे ।

अध्याय पु॰ अधि+इङ्-घञ् । अध्ययने, वेदादिशास्त्रस्य एकार्थकविषयसमाप्तिद्योतके विश्रामस्थाने अंशविशेषे, 'सर्गोवर्गः परिच्छेदोद्घाताध्यायाङ्कसंग्रहाः । उच्छ्वासः परिवर्त्तश्च पटलः काण्डमेव च । स्थानं प्रकरणञ्चैव पर्व्वोल्लासाह्निकानि च । पुराणादौ परिच्छेदा अनेके परिकीर्त्तिता इत्युक्तान्यतमप्रकारे च ।

अध्यारूढ़ त्रि॰ अधि+आ-रुह-कर्त्तरि क्त । आरोहणकर्त्तरि अधिके च।

अध्यारोप पु॰ अधि+आ-रुह-णिच्-पुक् च घञ् । अतस्मिन् तद्बुद्धिरारोपोमिथ्याज्ञानम् किञ्चिदधिष्ठानमधिकृत्य तादृशारोपः अध्यारोपः यथा असर्पभूतां रज्जुमधिकृत्य सर्पारोपः तथैव अजगद्रूपे ब्रह्मणि जगद्रूपारोपः। तादृशे मिथ्याज्ञाने ।

अध्यावाहनिक न॰ अध्यावाहनं पितृगृहात् भर्त्तुर्गृहागमनकाले लब्धं अधि+आ+वह-ल्युट् ततः लब्धार्थे ठन् ठस्य क। यत् पुनर्लभते नारी नीयमाना हि पैतृकात्। अध्यावाहनिकं नाम स्त्रीधनं परिकीर्त्तितमिति स्मृत्युक्तलक्षणे पितृकुलात् भर्तृकुलगमनकाले तेभ्यः प्राप्ते स्त्रीधने।

अध्याशन न॰ अधि+आ-अश-ल्युट्। भोजनोपरिभोजने।

अध्यास पु॰ अधि+अस-घञ्। अतस्मिन् तद्बुद्धौ अध्यारोपे। अधि-आस घञ्। आसने। [निवेशिते च।

अध्यासित त्रि॰ अधि+आस-क्त। अधिष्ठिते। णिचि।

अध्याहार पु॰ अधि+आ+हृ-घञ्। आकाङ्क्षाविषयपदानुसन्धाने, ऊहे, तर्के, अपूर्व्वोत्प्रेक्षणे च।

अध्यूढ़ पु॰ अधि+वह-क्त। प्रभौ समृद्धे च। आरोहण कर्त्तरि त्रि॰। ऋच्यध्यूढं साम गीयते इति श्रुतिः। अधि-उपरि ऊढ़सह्याहो यस्याः ब॰। कृतसपत्निकायां स्त्रियां कृतद्वितीयविवाहस्य प्रागूढ़योषिति स्त्री॰।

अध्येषण न॰ अधि-इष-प्रेरणे ल्युट्। सत्कारपूर्व्वकमाचार्य्यादेः प्रेरणे, प्रवर्त्तनमात्रे च। युचि टाप् तस्मिन्नर्थे स्त्री॰। [अस्थिरे च।

अध्रुव त्रि॰ ध्रु-क न॰त॰। चले, विकारवति, अनित्ये,

अध्वग पु॰ अध्वन्+गम-ड। पथिके, सूर्य्ये, उष्ट्रे च। पथिगामुकमात्रे त्रि॰। गङ्गायां स्त्री॰।

अध्वगभोग्य पु॰ अध्वगेन अतिसौलभ्यात् अयत्नलभ्यफलत्वाच्च भोग्यं इत॰। आमड़ा इति प्रसिद्धे आम्रातकवृक्षे।

अध्वजा स्त्री॰ अध्वनि जायते जन-ड ७त॰। सोना इति ख्याते स्वर्णपुष्पीवृक्षे।

अध्वन् पु॰ अत्ति बलम् अद-क्वनिप् धादेशः। पथि, अधिकदुरारोहणे च। (सर्व्वभक्षकत्वात्) काले, हिंस्रे च। अद्यते खण्डशो भक्ष्यतेऽनेनेति करणे घञि। अवयवे।

अध्वनीन त्रि॰ अध्वानमलं गच्छति अध्वन्+ख। पथिके।

अध्वन्य त्रि॰ अध्वानमलं गच्छति अध्वन्+यत्। पथिके।

अध्वर पु॰ अध्वानं सत्पथं राति रा+क। यज्ञे। न ध्वरति कुटिला न भवति ध्वृ-अच् न॰त॰। सावधाने, अष्टवसुमध्ये द्वितीयवसौ च।

अध्वरथ पु॰ अध्वैव रथो यस्य ब॰। पथिप्रवृत्ते दूते। अध्वने स्थितो पर्य्याप्तो रथो यस्य ब॰। पथिगमनोपयुक्ते रथे।

अध्वर्य्यु पु॰ अध्वरमिच्छति अध्वर+क्यच्- युच् ततोऽन्त्याकारलोपः। यजुर्वेदज्ञे होमकारिणि ऋत्विजि।

अध्वशल्य पु॰ अध्वनि शल्यमिवाचरतीति क्विप+अच। पथिकानां पादवस्त्रादौ शल्यवद्वेधकारके आपाङ् इति ख्याते अपामार्गवृक्षे।

अन जीवने अदादि॰पर॰ अक॰सेट्। अनिति आनीत्।

अन जीवने दिवा॰ आत्म॰ अक॰ सेट्। अन्यते आनिष्ट।

अनक्ष त्रि॰ नास्ति अक्षं चक्षुं नेत्रादिकमिन्द्रियं वा यस्य ब॰। चक्षुश्शून्ये चक्षुरादीन्द्रियशून्ये च।

अनक्षर न॰ अप्रशस्तान्यक्षराणि यत्र ब॰। सद्गुणसाक्षेपके दोषोद्घोषकवाक्ये, अवाच्ये निन्दावचने, गालि इति प्रसिद्धे दुष्टवचने च।

अनक्षि पु॰ अप्रशस्तं मन्दमक्षि न॰त॰। मन्दनेत्रे। ब॰। तद्वति तत्र अनक्ष इत्येव टच् समासान्तः।

अनग्नि पु॰ नास्ति अग्निः श्रौतः स्मार्त्तो वाऽस्य। श्रौतेन स्मार्त्तेन वा विधिना अनाहिताग्नौ गृहस्थादौ, सर्व्वथा अग्निशून्ये प्रव्रजिते च।

अनघ त्रि॰ नास्ति अघं पापं दुःखं व्यसनं कालुष्यं वा यस्य। पापशून्ये, दुःखहीने, व्यसनशून्ये मलशून्ये स्वच्छे च।

अनङ्ग न॰ नास्ति अङ्गमाकारो यस्य। अकाशे चित्ते। कन्दर्पे पु॰। अङ्गशून्यमात्रे त्रि॰। [विशेषे।

अनङ्गशेखर पु॰ क्रमेण लघुगुरुनिवेशवति दण्डकभेदे छन्दो-

अनच्छ त्रि॰ न अच्छः निर्म्मलः न॰त॰। कलुषे, अप्रसन्ने च।

अनञ्जन न॰ न अज्यते लिप्यते अनृज-कर्म्मणि ल्युट् न॰त॰। निःसम्बन्धे आकाशे, परब्रह्मणि च। अञ्जनं दोषस्तद्रहिते नारायणे पु॰। तथाभूतवस्तुमात्रे त्रि॰।

अनडुह् पु॰ अनः शकटं वहतीति नि॰। एड़ा इति प्रसिद्धे गवि। स्त्रियां गवि ङीपि अनडुही अनड्वाहीति च।

अनध्याय पु॰ अध्यायोऽध्ययनमभावार्थे न॰त॰। अध्ययनाभावे। न अधीयतेऽस्मिन् काले इति अधिकरणे घञि, अध्ययनाय निषिद्धे "चातुर्मास्यद्वितीयायाम्। मन्वादिषु युगादिषु। अष्टकासु च संक्रान्तौ शयने बोधने हरेः। अनध्यायं प्रकुर्व्वीतेत्याद्युक्ते काले, निर्घाते भूमिचलने इत्याद्याकालिकानध्यायकाले च।

अनन्त पु॰ नास्ति अन्तः गुणानां यस्य ब॰। गन्धर्व्वाप्सरसः सिद्धाः किन्नरोरगचारणाः। नान्तं गुणानां जानन्ति तेनानन्तोऽयमुच्यते इत्युक्तलक्षणे विष्णौ, मेघे च। वसुधाधारकत्वादपरिच्छिन्ने शेषनागे, तदवतारे बलभद्रे च। अन्तः परिच्छेदः देशतः कालतः वस्तुतश्च यस्य नास्ति तस्मिन् परब्रह्मणि आकाशे च न॰। वङ्कविस्तारवति सिन्दुवारवृक्षे पु॰। अवधिशून्ये, इयत्ताशून्ये च वस्तुमात्रे त्रि॰।

अनन्तव्रत न० अनन्तस्य व्रतमुपासनार्थत्वात् ६त० । भाद्रशुक्लचतुर्द्दश्यां कर्त्तव्ये स्वनाम्ना ख्याते व्रते ।

अनन्ता स्त्री० नास्ति अन्तोऽस्या ब० । विशल्यायामोषधौ अनन्तमूल इति ख्याते मूलभेदे, पार्व्वत्याम्, पृथिव्याम्, दुःस्पर्शायां दुरालभायां, दूर्व्वायां, हरितक्यां आमलक्याम्, गुडूच्याम्, अग्निमन्थवृक्षे, अग्निशिखावृक्षे, श्यामलतायाम्, पिप्पल्यां च ।

अनन्यज पु० नास्ति अन्यद्यस्मात् सर्व्ववस्तुभेदानां तदात्मकत्वात् स विष्णुः तस्मात् जायते जन-ड ५त० । कामदेवे ।

अनन्यवृत्ति त्रि० न अन्यस्मिन् ध्येयभिन्ने वृत्तिर्यस्य ब० । एकान्तचित्ते । [अर्थालङ्कारभेदे पु० ।

अनन्वय त्रि० नास्ति अन्वयो यत्र ब० । अन्वयशून्ये ।

अनय पु० अयः शुभावहो विधिस्तदन्यः न०त० । अशुभदैवे द्यूतकारिणामपसव्यगमने च । नयो नीतिः नी-अच् न०त० । नयाभावे अनीतौ । ब० । तच्छून्ये त्रि० ।

अनर्गल त्रि० अर्गलं द्वाररोधकस्तम्भः ब० । द्वाररोधकस्तम्भशून्ये, प्रतिबन्धकशून्ये च ।

अनर्घ त्रि० अर्घो मूल्य न० ब० । अमूल्ये ।

अनर्थ पु० अर्थः प्रयोजनं विरोधे नञ् त० । अनिष्टे । ब० । अभीष्टरहिते विष्णौ पु० आप्तकामत्वात् । अर्थोऽभिधेयः प्रयोजनं वा नास्ति यस्य ब० । अर्थरहितमात्रे त्रि० ।

अनर्थक न० अर्थोऽभिधेयोऽप्राशस्त्ये नञा ब० । उरःप्रभृति० कप् समासान्तः । समुदायार्थशून्ये प्रलापे, असम्बन्धे वाक्ये च । व्यर्थे त्रि० ।

अनर्थान्तरम् न० अन्योऽर्थः अर्थान्तरं मयूर०त० ततः न० त० । अभेदे, एकार्थे ।

अनल पु० नास्ति अलः पर्य्याप्तिर्यस्य वह्वदाह्यदहनेऽपि तृप्तेरभावात ब० । वह्नौ, अष्टवसुमध्ये पञ्चमे वसौ, अनलदैवतत्वात् कृत्तिकानक्षत्रे च । चिता इति ख्याते चित्रके वृक्षे, पु० तस्य सर्व्वतः पर्य्याप्तत्वेऽपि पर्य्याप्तेः सीमाभावात्, भेला इति ख्याते भल्लातके वृक्षे पित्तनामके देहस्थे आयुर्द्धारके धातौ च । अव्ययी० । मलाभावे अव्य० । न०त० । मलभिन्ने । अन-कलच् । षष्टिवर्षमध्ये पञ्चाशत्संख्याते वर्षे ।

अनलप्रभा स्त्री० अनलस्य प्रभेव प्रभा यस्य ब० । ज्योतिष्मतीनामिकायां लतायाम् ।

अनलि पु० अनितीत्यन् अन-क्विप् अन् अलिर्यत्र ब० । वक वृक्षे तस्य मधुभिर्भ्रमराणां जीवनधारणात् ।

अनवधानता स्त्री० अवधीयते मनः संयुज्यते कर्त्तव्यकर्म्मणि यथास्थितं प्रवर्त्त्यतेऽनेन अव+धा-करणे ल्युट् अवधान चित्तवृत्तिभेदः तन्नास्ति यस्य तस्य भावः । प्रमादे । कर्त्तव्येऽकर्त्तव्यताबोधेन ततोनिवृत्तिः, अकर्त्तव्ये च कर्त्तव्यताबोधेन तत्र प्रवृत्तिः प्रमादः ।

अनवरत त्रि० अव+रम्-भावे क्त अवरतम् तन्नास्ति यस्य ब० । निरन्तरे उत्कृष्टे च ।

अनवलोभन न० सीमन्तोन्नयनानन्तरं चतुर्थे मासि कर्त्तव्ये गर्भस्य संस्कारविशेषे स्वनाम्ना प्रसिद्धे ।

अनवसर त्रि० अवसरत्यत्र अव+सृ-अच् अवसरः उचितः कालः स नास्ति यस्य ब० । उचितकालविहीने । न०त० । अवसराभावे ।

अनवस्कर त्रि० अवस्क्रियते क्षिप्यते अव-कॄ-अच सुडागम अवस्करो मलः स नास्ति यस्य ब० । विमले ।

अनवस्था स्त्री० अव+स्था-अङ् अवस्थितिः न०त० । अवस्थाभावे, तर्कदोषविशेषे, उपपाद्यस्य समर्थनाय उपपादकस्यानुसरणं तर्कः यत्र तर्के उपपाद्योपपादकयोर्विश्रान्तिर्नास्ति तादृशतर्कस्यानवस्थादोषः तेन स तर्को न ग्राह्यः ।

अनवस्थान न० अव+स्था-ल्युट् न०त० । अवस्थानाभावे । ब० । वायौ पु० । चञ्चलमात्रे त्रि० ।

अनशन अश ल्युट् न० त० । भक्षणाभावे, उपवासे च । ब० । भोजनशून्ये त्रि० ।

अनस् न० अनिति शब्दायते अन-असुन् । शकटे । करणे ल्युट् । ओदने । मातरि स्त्री० ।

अनसूया स्त्री० असूञ्-कण्ड्वादित्वात् यक्-अङ् न०त० । असूया गुणेषु दोषारोपस्तदभावे, अत्रिमुनिपत्न्यां च ।

अनाकुल त्रि० न आकुलः न०त० । अव्यग्रे, एकाग्रे, स्थिरे, असङ्कीर्णवाक्ये च ।

अनाक्रान्ता स्त्री० आक्रमितुमयोग्या सर्व्वतः कण्टकावृतत्वात् आ+क्रम-क्त न०त० । कण्टकारिवृक्षे । आक्रान्तभिन्ने त्रि० ।

अनागत त्रि० आ+गम-क्त आगतः न०त० । भाविनि, अज्ञाते, अनुपस्थिते, आगमनकर्त्तृभिन्ने च ।

अनागतार्त्तवा स्त्री० ऋतोः स्त्रीपुष्पस्येदं विकाशनम् आर्त्तवम्+ऋतु+अण् न आगतमार्त्तवं यस्याः ब० । स्त्रीधर्म्मशून्यायां नग्निकायां कन्यायाम् ।

अनाचार पु० आ-चर-घञ् अप्राशस्त्येऽभावे वा नञा त० । कदाचारे, आचाराभावे च । ब० । आचारहीने त्रि० ।

अनातप पु० आ+तप-अच् न०त० । आतपस्य रौद्रस्याभावे छायायां च । ब० । आतपशून्ये त्रि० ।

अनात्मन् पु॰ अतति सातत्येन तिष्टति अत-मनिन् अप्राशस्त्ये भेदार्थे च न॰त॰। आत्मभिन्ने, अपकृष्टात्मनि देहादौ "अप्राप्तः प्राप्यते योऽयमत्यन्तं त्यज्यतेऽथ वा। जानीयात्त मनात्मानं बुद्धान्तं वपुरादिकम्" इति प्रतिपादिते च।

अनादर पु॰ आ+दृ-अच् आदरः गौरवहेतुका सम्मानना विरोधे नञ् त॰। परिभवे, तिरस्कारे च तस्य आदरविरोधित्वात्। ब॰। आदरशून्ये त्रि॰। [ब॰।

अनादि पु॰ आदिः कारणम् पूर्वकालो वास नास्ति यस्य परमेश्वरे। नास्ति आदिः प्राथमिकोयस्मात् ५ब॰। हिरण्यगर्भे पु तस्य। सृष्टेः प्रथमोत्पत्तेः। आदिशून्ये त्रि॰

अनामन् न॰ अननमनः अन-अच् अनं जीवनम् अमयति रुजति अम-अनि। अर्शोरोगे। नामशून्ये मलमासे पु॰ तस्य वैदिककर्म्मानर्हतयाऽनामत्वात्। नामशून्ये त्रि॰।

अनामय पु॰ अम-घञ् आमं तापं यात्यनेन या-क आमयो रोगः न॰ त॰। रोगाभावे आरोग्ये। न॰ ब॰। रोगशून्ये त्रि॰।

अनामा स्त्री॰ ब्रह्मणःशिरश्छेदनसाधनतया ग्रहणायोग्यत्वात् नास्ति नाम ग्रहणयोग्यं यस्याः ब॰ मनन्तत्वात् डाप्। स्वनामप्रसिद्धायां मध्यमाकनिष्ठयोः मध्यगायामङ्गुल्याम्। स्वार्थे क अनामिकाप्यत्र। तथा हि शिवेन ब्रह्मशिरश्छिन्नमितिपुराणे प्रसिद्धम् अतएव तस्यां पवित्रीकरणार्थं पवित्रनामककुशधारणं क्रियते।

अनायास पु॰ आ-यस घञ् अल्पार्थे न॰त॰। प्रयत्नाभावे, अल्पप्रयासे, अक्लेशे च। ब॰। प्रयत्नशून्ये त्रि॰।

अनयासकृत न॰ अनायासेन अल्पप्रयत्नेन कृतं न॰त॰। अल्पायासेन साध्ये क्वाथादौ।

अनारत न॰ आ-रम-क्त आरतं विरतिः अत्यन्ताभावे न॰त॰। सन्तते, अविरते अविच्छेदे च। ब॰। तद्वति त्रि॰।

अनार्जव पु॰ ऋजोर्भाव आर्ज्जवं सरलता स्वाच्छन्द्यं नञा ७ब॰। रोगे। अव्ययी॰। ऋजुत्वाभावे अव्य॰। ६ब॰। कुटिले त्रि॰।

अनार्य्यक(ज) न॰। अनार्य्यदेशे आर्य्यावर्त्तादिभिन्ने द्वीपान्तरादौ भव अनार्य्य+क। अगुरुकाष्ठे। जइति पक्षे तस्मिन् जायते जन-ड। अनार्य्यदेशजाते त्रि॰।

अनार्य्यतिक्त पु॰ अनार्य्यप्रियस्तिक्तः शाक॰ त॰। चिराता इति ख्याते भूनिम्बे वृक्षे।

अनावृत्ति स्त्री॰ आ+वृत क्तिन् अभ्यासः आगतश्च न॰ त॰। अभ्यासाभावे, आगमनाभावे च। ब॰। तद्वति त्रि॰।

अनावृष्टि स्त्री॰ आ-ईषत्-वृष क्तिन् न॰ त॰। ईषद्वृष्टेरभावे शस्योपघातकोपद्रवे ईतिभेदे।

अनाशक पु॰। आ सम्यक् यथेच्छम् आशः अशनम् आ+अश घञ् न॰त॰। यथेच्छभोगाभावे, तमेतं ब्राह्मणा विविदिषन्ति वेदानुवचनेन तपसाऽनाशकेनेति श्रुतिः।

अनाशिन् पु॰ न नश्यति नश-णिनि न॰त॰, न अश्नाति कर्म्मफलं अश णिनि न॰त॰ वा। नाशशून्ये, कर्म्मफलाभोक्तरि च परमेश्वरे।

अनाश्वन् त्रि॰ न+अश-क्वसु नि॰। अशनमकृतवति।

अनास्था स्त्री॰ आ+स्था-अङ् आस्था आदरः न॰त॰। अनादरे। ब॰। आदररहिते त्रि॰।

अनाहत न॰ आ-हन-भावे क्त आहतं छेदो भोगो वा न॰ब॰। छेदभोगादिरहिते नवीने वस्त्रे। तन्त्रशास्त्रे प्रसिद्धे हृदयस्थिते द्वादशदलपद्मे "शब्दो ब्रह्ममयः शब्दोऽनाहतो यत्र दृश्यते अनाहताख्यं तत् पद्मं मुनिभिः परिकीर्त्तितमित्युक्तलक्षणे च अस्मिन् पक्षे च आहतमाघातः कण्ठताल्वाद्यभिघातः तन्नास्ति यस्य तादृशः शब्दे अस्यास्ति अर्श आदित्वात् अच्। अनाहतशब्देन च परापश्यन्तीमध्यमावैखरीतिप्रसिद्धानां वाग्वृत्तीनां मध्ये मध्यमा वाक् कथ्यते तस्याः हृदयपद्मे उत्पन्नत्वात्। ब॰। आघातरहिते वस्तुमात्रे त्रि॰।

अनिकेत त्रि॰ नास्ति निकेतः नियमेन वासो यस्य ब॰। नियतनिवासशून्ये परिव्राजके।

अनिमि(मे)ष पु॰ नास्ति निमिषः चक्षुःस्पन्दनं यस्य मिष-घञ् कुटादि॰ न गुणः मिष ण्वादि घञ्-वा ६ब॰। चक्षुःस्पन्दनशून्ये देवे मत्स्ये च। निमेषो दृष्टिप्रतिबन्धकस्तच्छून्ये विष्णौ च। न निमिषति चलतीति नि+मिष-क न॰त॰। काले। क्रियाशून्ये वस्तुमात्रे त्रि॰।

अनियन्त्रित त्रि॰ नि+यन्त्र चु॰ क्त न॰त॰। अनियमिते, उच्छृङ्खले च।

अनिरुद्ध पु॰ न केनापि युद्धेन निरुद्धः नि+रुध-क्त न॰त॰। कामदेवपुत्रे, उषापतौ, वासुदेवसङ्कर्षणप्रद्युम्नानिरुद्धाख्यचतुर्व्यूहस्य परमेश्वरस्य अनिरोध्यस्य अत्यन्तचलस्य चेतसोऽधिष्ठातरि अनिरुद्धाख्ये अंशे च अप्रतिरुद्धे त्रि॰।

अनिरुद्धपथ न॰ न निरुद्धः पन्था यत्र ब॰। आकाश तत्र कस्यापि गतिरोधनाभावात्। रुद्धवर्त्मभिन्ने।

अनिर्द्देश्य त्रि॰ निर्द्देश्यं जातिगुणक्रियासंज्ञाभिर्निर्द्देष्टुमशक्यम् निर्+दिश्-शक्यार्थे ण्यत् न॰त॰। निर्विशेषे निर्धर्म्मके

परमात्मनि तस्य जातिगुणाद्यभावेन इदं तदिति निर्देशायोग्यत्वात् ।

अनिर्व्वचनीय पु॰ निर्वचनं निरुक्तिः लक्षणादिना ज्ञापनं तद्गोचरतया निर्वक्तुमशक्ये वियदादौ, परात्मनि च ।

अनिल पु॰ अनित्यनेन अन- इलच् । वायौ, तेनैव सर्व्वेषां प्राणधारणात् तद्देवताके स्वातिनक्षत्रे, "वाताः पञ्चाशदूनका" इत्युक्तगणदेवताभेदे,अष्टवसुमध्ये पञ्चमे वसौ च ।

अनिलघ्नक पु॰ अनिलं वातरोगं हन्ति हन्-क ततः प्राशस्त्ये क । वयड़ा इति ख्याते वृक्षे तत्फलस्य वातनाशकत्वात् ।

अनिलसख पु॰ अनिलस्य वायोः सखा टच् । वह्नौ ।

अनिलान्तक पु॰ अनिलो वातरोगस्तस्यान्तकः अन्तं करोतीति अन्त+णिच् ण्वुल् । जीयापुति इति ख्याते वृक्षे ।

अनिलामय पु॰ अनिलकृत आमयः शाक॰ त॰ । वातरोगे ।

अनिवार त्रि॰ नास्ति निवारो निवारणं यस्य । अविच्छेदे, सतते, अनिवार्य्ये च ।

अनिश त्रि॰ निशा चेष्टाव्याघातः सा नास्ति यस्य ब॰ । अविरते, निरन्तरे, सदाभवे वस्तुनि, रात्रिवर्ज्जिते च ।

अनिष्ट त्रि॰ इष-क्त विरोधे नञ् त॰ । इष्टस्य सुखादेर्विरोधिनि प्रतिकूलवेदनीये दुःखे, तत्साधने,पापे, विषादौ, अपकारे च । नागबलायां स्त्री॰ ।

अनीक न॰ अनित्यनेन अन-ईकन् । सैन्ये, तस्य हि जीवनरक्षकत्वात् । न नीयते अपसार्य्यतेऽस्मात् । नी-क्विप् ब॰ कप् ह्रस्वाभावः । युद्धे,ततोहि प्रायोमरणान्नापसारणम् ।

अनीकस्थ पु॰ अनीके युद्धे तिष्ठति स्था-क । युद्धगते सैन्ये ।

अनीकिनी स्त्री॰ अनीकं युद्धं प्रयोजनतया अस्त्यस्याः अनीक+इनि । सेनायाम्, हस्त्यादिसंख्याविशेषवत्यां सेनायाञ्च तत्संख्या च हस्तिनः २१८७ । रथाः २१८७ । अश्वाः ६५६१ । पदातयः १०९३५ समुदिताः २१८७० ।

अनीश पु॰ नास्ति ईशो नियन्ता यस्य ब॰ । सर्व्वनियन्तरि विष्णौ । न॰त॰ । ईश्वरभिन्ने स्वामिभिन्ने च त्रि॰ ।

अनीह त्रि॰ ईह-अङ् न॰ब॰ । स्पृहाशून्ये निश्चेष्टे च ।

अनु अव्य॰ अन-उ । सहार्थे, पश्चादर्थे, सादृश्ये, लक्षणे, हीने, व्याप्तौ, कश्चित्प्रकारप्राप्तज्ञापने, भागे, अनुक्रमे, आयामे, समीपे च ।

अनुक त्रि॰ अनुकामयते अनु+कम-ड । कामनावति ।

अनुकम् अव्य॰ अनुकामयते अनु-कम् क्विप् । वितर्के ।

अनुकम्पा स्त्री॰ अनु+कम्प-अ । दयायाम्, किञ्चिच्चलने च ।

अनुकरण न॰ सादृश्ये-अनु+कृ-ल्युट् । अनुकरणे । तच्च देशभाषावयवादिभिः सदृशीकरणम् । अनुक्रियतेऽनेनेति करणे ल्युट् । सदृशीकरणसाधने । यथा पटत्प्रभृति शब्दाः अव्यक्तशब्दस्यानुकरणानि ।

अनुकर्ष(ण) पु॰ अनुकृष्यते स्वसंबद्धेन चक्रेण अनु+कृष घञ् । रथाधःस्थिते चक्रोपरिबद्धे काष्ठे, पूर्व्वसूत्रोपात्तपदादेरुत्तरत्रान्वयार्थमाकर्षणे च । कर्त्तरि ल्यौ नान्तोऽप्यत्रार्थे ।

अनुकल्प पु॰ कल्प्यते विधीयते इति कृप-णिच्-अच् कल्पो-विहितः अनु हीनः कल्पो मुख्यकल्पादधमः प्रा॰स॰ । गौणकल्पे, प्रतिनिधौ च । यथा मध्वभावे गुडः ।

अनुकामीन त्रि॰ कामस्य अभिलाषस्य सदृशमनुकामं सादृश्येऽव्ययी॰ ततः गच्छतीत्यर्थे ख । यथेष्टगमनशीले ।

अनुकार पु॰ अनु-कृ-घञ् । देशभाषादिभिः सदृशीकरणे ।

अनुकूल त्रि॰ कूलमावरणं स्नेहेनानुबन्धमिति यावत् अनुगतस्तं गतिस॰ । सहचरे, सहाये, स्वपक्षपातिनि, अलङ्कारशास्त्रप्रसिद्धे नायकभेदे च । सा॰ ३परि॰ ।

अनुक्रम पु॰ अनु+क्रम-घञ् न वृद्धिः । परिपाट्याम् । आनुपूर्व्ये अव्ययी॰ । यथाक्रमे अव्य॰ ।

अनुक्रमणिका स्त्री॰ अनुक्रम्यते यथोत्तरं परिपाट्या आरभ्यतेऽनया अनु+क्रम-करणे ल्युट् स्त्रीत्वात् ङीप् स्वार्थे के ह्रस्वः । अनुक्रमज्ञापके, ग्रन्थाद्यंशे वक्तव्यस्य, ग्रन्थशेषे च उक्तार्थस्य,अर्थसमुदायस्य संग्राहके पुराणादेरंशविशेषे । स्वार्थे काभावेऽनुक्रमणीत्यपि, तत्रैव ।

अनुक्रोश पु॰ अनुक्रोशत्यनेन क्रुश आह्वाने रोदने च घञ् । दयायाम् । अनुगतः क्रोशं गतिस॰ । प्राप्तक्रोशके त्रि॰ ।

अनुग त्रि॰ अनु+गम ड । पश्चाद्गामिनि, सहचरे, आनुलोम्यं गते च ।

अनुगत त्रि॰ अनु+गम-क्त । पश्चाद्गते, सहगते, आनुलोम्यं, गते, सामान्यधर्म्मग्रहणेन संगृहीतेऽखिले विशेषे च ।

अनुगम पु॰ अनु+गम घञ् वृद्ध्यभावः । पश्चाद्गमने,सहायीभवने, आनुलोम्यकरणे, सामान्यधर्म्मेण सर्व्वेषां विशेषरूपाणां संग्रहे च ।

अनुगुण त्रि॰ अनुकूलो गुणो यस्य । अनुकूले अनुगते च ।

अनुग्रह पु॰ अनु+ग्रह-अप् । अभीष्टसम्पादनेच्छारूपे प्रसादे, आनुकूल्ये, अनिष्टनिवारणपूर्व्वकेष्टसाधनेच्छारूपायामभ्युपत्तौ, "विरूपोन्मत्तनिःस्वानामकुत्सापूर्व्वकं हि यत् । पूरणं दानमानाभ्यामनुग्रह उदाहृत" इत्युक्तलक्षणे दरिद्रादिपोषणे च । ग्रहो ग्रहणं सूर्य्यादिग्रहो वा अनुगतस्तम् गति स॰ । ग्रहणानुगते सूर्य्यादिग्रहानुगते च त्रि॰ ।

अनुचर त्रि॰ अनु+चर-ट । सहचरे,पश्चाद्गामिनि, दासादौ, स्त्रियां ङीप् । अनुगतश्चरं दूतं गतिस॰। दूतानुगे त्रि॰ ।

अनुज त्रि॰ अनु पश्चात् जायते जन-ड । पश्चाज्जाते सहोदरे भ्रातरि । तादृश्यां भगिन्यां स्त्री॰।

अनुजीविन् अनुजीवितुमाश्रयितुं शीलमस्य अनु+जीव-णिनि । सेवके, आश्रिते च ।

अनुज्ञा स्त्री॰ अनु+ज्ञा-अङ् । स्वयंप्रवृत्तस्यान्यस्य प्रवृत्तिविघाताकरणेन प्रवर्त्तनारूपायामनुमतौ ।

अनुतर्ष न॰ अनुतृष्यतेऽनेन करणे घञ् । सुरापानपात्रे, मद्ये,मद्यपाने च । भावे घञ् । अभिलाषे पानेच्छायाम् ।

अनुताप पु॰ अनु+तप-घञ् । इदमनुचितं कृतमिति स्वकृतैवस्तुनो दुःखजनकतया ज्ञानेन पश्चात्तापे ।

अनुत्तर त्रि॰ उत्तरउत्तमः नञा ५व॰ । अत्यन्तश्रेष्ठे । ६व॰। उत्तरवाक्यरहिते । न॰त॰ । उत्तरदिग्भिन्ने स्त्री॰ ।

अनुदात्त पु॰ उच्चैरात्तः उच्चारित उदात्तः न॰त॰ । वर्णोच्चारणस्थानेषु कण्ठादिषु नीचोच्चारणप्रयत्नविशेषे स्वरभेदे ।

अनुदित पु॰ उत्+इण्+क्त ईषदर्थे न॰त॰ । किरणभालेण ईषदुदितसूर्य्ये प्रविरलतारके काले । उदितेऽनुदिते चैवेति मनुः ।

अनुद्रुत त्रि॰ अनु+द्रु-क्त । पश्चाद्गते, "अर्द्धमात्रं द्रुतं ज्ञेयं द्रुतार्द्धञ्चाप्यनुद्रुतमित्युक्तलक्षणे वादनविषये कालविशेषे च।

अनुधावन न॰ अनु+धाव-ल्युट् । पश्चाद्गमने, तत्त्वनिश्चयायानुसरणे, अनुसन्धाने च ।

अनुध्या स्त्री॰ अनु+ध्यै-अङ् । अनुचिन्तने, अनुग्रहे, आसक्तौ च । [सान्त्वने च ।

अनुनय पु॰ अनु+नी-अच् । विनये, प्रणिपाते, प्रार्थने,

अनुनासिक पु॰ अनुगता नासां गतिस॰ तत्रोच्चार्य्यमाणार्थे ठ । नासानुगतेन मुखेनोच्चार्य्यमाणेषु वर्ग्यान्त्येषु ङञादिषु ।

अनुपद अव्य॰ पदस्य पश्चात् अव्ययी॰। पश्चाद्गमने, अव्यवधाने च । अनुगतं पदम् गतिस॰। पश्चाद्गामिनि त्रि॰ ।

अनुपदिन् त्रि॰ अनुपदम् अन्वेष्टा अनुपद+अन्वेष्टरीत्यर्थे इनि । अन्वेषणकर्त्तरि । गवामेवान्वेष्टरीत्यन्ये । स्त्रियां ङीप् ।

अनुपदीना स्त्री॰ अनु पदस्य आयामतुल्यायामः आयामेऽव्ययी॰ अनुपदं बद्धेत्यर्थे ख । पादतुल्यायामवत्यां पादबद्धायां पादुकायाम् मोजा इत्यादि ख्यातायाम् ।

अनुपपत्तिः स्त्री॰ उप+पद-क्तिन् । उपपत्तिर्युक्तिः न॰त॰ । युक्त्यभावे, असङ्गतौ च ।

अनुपम त्रि॰ उप+मा-अङ् न॰व॰ । उपमाशून्ये, सादृश्यरहिते उत्तमे च । कुमुदाख्यस्य दिग्गजस्य योषिति स्त्री॰।

अनुपरत त्रि॰ उप+रम-क्त न॰त॰। अविरते अनिवृत्तेच्छे च ।

अनुपलब्धि स्त्री॰ उप+लभ-क्तिन् न॰त॰ । लाभाभावे, प्रत्यक्षाभावे च । तत्र च कारणानि "अतिदूरात् सामीप्यादिन्द्रियघातान्मनोऽनवस्थानात् । सौक्ष्म्याद्व्यवधानादभिभवात् समानाभिहारादिति सांख्यकारिकोक्तानि ।

अनुपसंहारिन् पु॰ न्यायमते परिभाषिते दुष्टहेतुविशेषे । स च दृष्टान्तरहितोन्वयी व्यतिरेकी वा दुष्टहेतुः । यथा सर्व्वमनित्यं प्रमेयत्वादित्यनुमाने सर्व्वस्यापि पक्षत्वेन अन्वये दृष्टान्तो नास्ति नापि व्यतिरेके दृष्टान्तः सर्व्वस्यापि प्रमेयतया तदभावस्य कुत्राप्यसिद्धेः ।

अनुपाकृत त्रि॰ उप-आ-कृ-क्त न॰त॰ । मन्त्रैर्यत्र प्रशोरचनादिसंस्कार उपाकरणं तद्रहिते ।

अनुपात पु॰ अनु+पत-करणे घञ् । अङ्कशास्त्रे प्रसिद्धे त्रैराशिके, पूर्व्वाङ्कपातानुसारेणापराङ्कपातने च । भावे घञि, पश्चात् पतने ।

अनुपातक न॰ अनुपातयति स्वानुरूपं नरकं गमयति अनु+पत-णिच्-ण्वुल् । ब्रह्महत्यादिमहापातकसदृशे वेदनिन्दादिजन्ये पापविशेषे । तानि च पञ्चत्रिंशत्प्रकारहेतुकत्वेन तावत्संख्यातानि प्राय॰ वि॰ अनुपा॰ प्र॰ ।

अनुपान न॰ अनु भेषजेन सह पश्चाद्वा पीयते कर्म्मणि ल्युट् । औषधाङ्गे तेन सह, तत्पश्चाद्वा पेये मधुगुड़ादौ । पानस्य जलस्य समीपे अव्ययी॰। जलसामीप्ये अव्य॰ ।

अनुपूर्व्व पु॰ अनुगतं पूर्व्वं परिपाटीं गतिस॰ । यथाक्रमे ।

अनुप्रासः पु॰ अनुगतः रसाद्यनुगुणं प्रकृष्ट आसं वर्णन्यासं समवर्णरचनां समवर्णोच्चारणं वा अनु-प्र-अस् घञ् । अलङ्कारे प्रसिद्धे स्वरवैषम्येऽपि समवर्णानां रचनायाम् ।

अनुप्लव पु॰ अनु-प्लु-अच् । सहाये, अनुचरे, दासे च ।

अनुबन्ध पु॰ अनु+बन्ध-यथायथं भावादौ घञ् । बन्धने, इच्छापर्व्वकदोषकरणे, वातपित्तादिदोषाणामप्राधान्ये, प्रकृतिप्रत्ययागमादेशानां गुणवृद्ध्यादिकार्य्यविशेषार्थमनुबध्यमाने परिनिष्पन्नपदकालेषु अश्रूयमाणतया नश्वरे इत्संज्ञया कृतलोपे वर्णादौ, मुख्यानुयायिनि अप्रधाने, प्रकृतस्यानुवर्त्तने,संबन्धे, पाश्चात्त्याव्यशुभपरिणामे, शास्त्रस्यादौ वक्तव्येषु अधिकारिविषयप्रयोजनसम्बन्धेषु,लेशे,फलसाधने च ।

अनुबन्धिन् त्रि॰ अनुबध्नाति अनु+बन्ध-णिनि । सहचरे अनुचरे, अनुरोधिनि, व्यापके च । स्त्रियां ङीप् ।

अनुबन्धी स्त्री॰ अनुबध्यतेऽतिश्वासेन व्याप्रियतेऽनया अनु+

बन्ध-घञ् गौरा० ङीष् । हिक्कारोगे, तृष्णायाञ्च ।

अनुबन्ध्य त्रि० वधार्थं बध्योऽनुबध्यः ण्यत् । वधार्थं बद्धे गवादौ ।

अनुबोध पु० अनु-बुध णिच् घञ् । पूर्व्वलिप्तचन्दनादेर्गन्धोद्दीपनार्थं पुनर्म्मर्द्दनादौ पश्चाद्बोधे च ।

अनुभव पु० अनु+भू-अप् । स्मृतिभिन्ने ज्ञाने ।

अनुभाव पु० अनुभावयति उद्बोधयत्यनेन अनु+भू-णिच्-करणे-घञ् । कोषदण्डादिजाते राज्ञां तेजोविशेषे । सामर्थ्ये च । कर्त्तरि अचि । अलङ्कारशास्त्रप्रसिद्धे रसव्यञ्जके । "भावं मनोगतं साक्षात् स्वगतं व्यञ्जयन्ति ये । तेऽनुभावा इति ख्याताः, इत्युक्तलक्षणे भ्रुभङ्गादौ ।

अनुमत त्रि० अनु+मन-क्त । स्वयंप्रवृत्ते इदं क्रियतामिति प्रोत्साहनार्थमनुज्ञाते ।

अनुमति स्त्री० अनु+मन-क्तिन् । अनुमतौ अनुज्ञायाम् । अनुमन्यते कलाहीनत्वेऽपि पूर्णिमाविहितयागादिकरणायानुज्ञायतेऽस्याम् अधिकरणे क्तिन् । कलाहीनचन्द्रवत्यां शुक्लचतुर्द्दशीयुतपूर्णिमातिथौ ।

अनुमन्तृ त्रि० अनु+मन-तृच् । स्वयमुदासीने कार्य्यादौ प्रवृत्तस्यान्यस्योत्साहवर्द्धनार्थमनुज्ञाकर्त्तरि ।

अनुमरण न० अनु+मृङ-ल्युट् । भर्त्तरि मृते तद्देहाप्राप्तौ तत्पादुकादिग्रहणेन पृथक्चितारोहणेन स्त्रीणां देहत्यागे ।

अनुमान न० अनु-मि-मा-वा भावादौ ल्युट् । व्याप्तस्य दर्शनेन व्यापकस्य निश्चये, यथा वह्निर्धूमस्य व्यापक इति धूमस्तस्य व्याप्त इत्येवं तयोः भूयःसहचारं पाकस्थानादौ दृष्ट्वा पश्चात् पर्व्वतादौ उद्धूयमानशिखस्य धूमस्य दर्शने तत्र वह्निरस्तीति निश्चीयते । करणे ल्युटि । तद्धेतुभूते धूमादौ । श्रुतेरेव स्वतः प्रामाण्यं, यत्र श्रुतिः साक्षात् न श्रूयते तत्र स्मृतिवाक्यात् श्रुतिवाक्यमुन्नीयते इति श्रुत्यनुमापकं स्मृतिवाक्यमप्यनुमानपदेनाभिधीयते इति मीमांसकाः ।

अनुमिति स्त्री० अनु+मि-मा-वा क्तिन् । प्राग्दर्शिते भावसाधनानुमानशब्दस्यार्थे ।

अनुमोद पु० अनु+मुद-घञ् । प्रकृतकर्म्मणि प्रवृत्तिविघाताकरणेनान्यप्रोत्साहानुकूलव्यापारे, त्वया यत् कृतं तन्मेऽनुमतमित्याद्यभिलापसाधने ।

अनुयाज पु० अनु+यज-घञ् कुत्वाभावः । दर्शपौर्णमासाङ्गे प्रयाजादिषु पञ्चसु यागेषु ।

अनुयायिन् त्रि० अनु+या-णिनि । सदृशे, अनुचरे, दासादौ, पश्चाद्गामिनि च । स्त्रियां ङीप् ।

अनुयोग पु० अनुयुज्यते कथनाय नियुज्यते अनु+युज-घञ् । प्रश्ने । सति हि प्रश्ने पृष्टः कथनाय प्रवर्त्तते ।

अनुराग पु० अनु+रन्ज+घञ् । अत्यन्तप्रीतौ, स्नेहे च । अनुगतो रागं गतिस० । अतिरागानुगे त्रि० ।

अनुराधा पु० अनुगता राधां विशाखां गतिस० । स्वनामप्रसिद्धे सप्तदशनक्षत्रे ।

अनुरूप अव्य० रूपस्य सादृश्ये योग्यत्वे वा अव्ययी० । सादृश्ये,योग्यतायाञ्च । अर्शआद्यचि । सदृशे,योग्ये च त्रि० ।

अनुरोध पु० अनु+रुध-घञ् । अनुसरणे, आराध्यादेरिष्टसम्पादनेच्छायाञ्च ।

अनुलाप पु० अनु वारंवारं लप्यते लप-घञ् । मुहुर्भाषणे ।

अनुलेप पु० अनु+लिप-भावे घञ् । चन्दनादिमर्द्दने । कर्म्मणि घञि । अनुलिप्यमाने चन्दनादौ ।

अनुलोम पु० अनु+लोमन्+यथाक्रमे अव्ययी० अच् । यथाक्रमे ।

अनुलोमज पु० अनुलोमेन यथाक्रमेण जातः जन-ड । परिणीतक्षत्रियादिस्त्रीषु विप्रादिभ्य उत्कृष्टेभ्यो वर्णेभ्यो जाते मूर्द्धाभिषिक्तादौ संकीर्णवर्णे ।

अनुवर्त्तन पु० अनुगतो वर्त्तनमाराध्यादेरिष्टसंपादनं गतिस० अनु+वृत-ल्युट् । अनुरोधे, आराध्यादेरिष्टसम्पादने च ।

अनुवाक पु० अनु+उच्यते-वच-घञ् कुत्वम् । गानशून्ये ऋग्विशेषे, ऋग्यजुःसमूहे, वेदांशे शस्त्रनाम्ना ख्याते च ।

अनुवाक्या स्त्री० अनु-वच-ण्यत् कुत्वम् । ऋग्विद्भेदः प्रशास्ता तत्पाठ्यायां देवताह्वानसाधने ऋचि ।

अनुवात पु० अनु-वा+क्त । शिष्यदेशाद् गुरुदेशगन्तरि वायौ ।

अनुवाद पु० अनु+वद-घञ् । ज्ञातार्थस्य प्रतिपादने, सिद्धस्योपन्यासे, प्रमाणान्तरावगतार्थस्य शब्देनोक्तौ, कथितस्य भाषान्तरेण कथने च ।

अनुवासन न० अनु+चु०-वस-ल्युट् । धूपादिना सौरभान्वितकरणे, स्नेहयुतकरणे च ।

अनुवृत्त त्रि० अनु+वृत-क्त । व्याप्ते, पालिते, अनुगते, प्रीतिविशिष्टे, अनुवृत्तिमति च ।

अनुवृत्ति स्त्री० अनु+वृत क्तिन् । प्रवाहरूपेणानुगतौ, अनुरोधे, सेवायाम्, आनुकूल्ये, व्याकरणशास्त्रे प्रसिद्धे पूर्व्वसूत्रोपात्तपदादीनामुत्तरत्र सूत्रेष्वनुकर्षणरूपेऽध्याहारे च

अनुव्रज्या स्त्री० अनु+व्रज-क्यप् । अनुसरणादिरूपे सेवने ।

अनुशय पु० अनु+शीङ्-अच् । अत्यन्तद्वेषे,पश्चात्तापे, पूर्व्ववैरे च । अनुगतः शयं हस्तं गतिस० । हस्तानुगते त्रि० ।

अनुशयिन् पु० अनु+शीङ्-इनि । यावत्कर्म्मक्षयं चन्द्रलोके स्थित्वा सावशेषे एव कर्म्मणि पश्चात्तापान्विते भूमि-

लोके जन्मग्रहायागन्तुं प्रवृत्ते जीवे। पश्चात्तापयुते त्रि॰ ।

अनुशासन न॰ अनु+शास-ल्युट्। शासने, आज्ञायाम् उपदेशे, नियोगकरणे च। शिष्यते आख्यायते लक्षणादिनेति करणे ल्युटि। व्युत्पादने। व्युत्पादनञ्च अतथाभूतेभ्यो विशेष्य अनुशिष्याणां बोधनम् यथा व्याकरणे साधुशब्दानामसाधुभ्यो विविच्य प्रबोधनम् ।

अनुशीलन न॰ अनु चु॰ शील-ल्युट्। मुहुरालोचने, पुनः पुनरभ्यासे च ।

अनुशोचन न॰ अनु+शुच-ल्युट्। शोके। स्वार्थे णिचि युचि। अनुशोचना तत्रैवार्थे स्त्री॰ ।

अनुश्रव पु॰ अनुश्रूयते गुरुपरम्परयोच्चारणादनु अभ्यस्यते, श्रूयते एव नतु केनापि क्रियते वा अनु+श्रु+अप्। वेदे, तस्य श्रूयमाणतायाएव सर्व्वसम्मतत्वात् ।

अनुषङ्ग पु॰ अनु+स्नञ्ज-घञ् कुत्वम्। दयायाम्, आसक्तौ, एकत्र श्रुतपदस्य अन्यत्रान्वयार्थमनुवृत्तौ, अन्योद्देशेन प्रवृत्तौ तत्क्रियानान्तरीयकतयान्यस्य सिद्धिरूपे स्मृतिशास्त्रप्रसिद्धे प्रसङ्गे च ।

अनुष्टुभ् स्त्री॰ अनु+स्तुन्भ+क्विप् षत्वम्। सरस्वत्याम्, अष्टाक्षरपादके छन्दोभेदे च । [करणे ।

अनुष्ठान न॰ अनु-स्था- भावे ल्युट् षत्वम्। विहितकर्म्मादि

अनुष्ण त्रि॰ उष्णः दक्षः न॰त॰। अलसे, उष्णभिन्ने शीते च। उत्पले न॰। अलसोहि शीतबाधाभावेऽपि शीतबाधामभिनयन् कर्त्तव्यकर्म्मणि जड़ इव भवति दक्षस्तु शीतेऽपि तदगणयित्वा कर्त्तव्यकरणाय अजड इव सन् व्याप्रियते इति तयोरुष्णानुष्णता। अत्र कारिण्यर्थे कनि अनुष्णकोऽपि । [टापि अत इत्त्वम्। नीलदूर्व्वायाम्।

अनुष्णवल्लिका स्त्री॰ अनुष्णा शीतला वल्लीव इवार्थे क।

अनुसन्धान न॰ अनु+सम्+धाञ्-ल्युट्। अन्वेषणे, चिन्तने च।

अनुसरण न॰ अनु+सृ-ल्युट्। अनुगमने, सदृशीकरणे। भावे घञि अनुसारोऽप्यत्र ।

अनुस्यूत त्रि॰ अनु+षिव क्त ऊट्। ग्रथिते, सततसंबन्धे च।

अनुस्वार पु॰ स्वृ-घञ् उदात्तादिस्वरवत्त्वात् स्वरवर्णाएव स्वाराः अनुगतः स्वारान् गतिस॰। स्वराश्रयेण उच्चार्य्यमाणे बिन्दुरेखया व्यज्यमानेऽनुनासिके वर्णभेदे अनुस्वारो विसर्गश्चेत्युपक्रम्य आश्रयस्थानभागिनइत्युक्तेः तस्य तथात्वम् ।

अनुहरण पु॰ अनु+हृ ल्युट्। देशभाषाचेष्टादिना सदृशीकरणे, सादृश्यधर्म्माविष्करणे च । [शीले च न॰।

अनूक पु॰ अनु+उच समवाये क कुत्वं नि॰। गतजन्मनि। कुले

अनूचान पु॰ अनु+वच-कान नि॰। शिक्षादिषड़ङ्गसहितवेदाध्ययनकारिणि, वेदार्थानुवचनसमर्थे च ।

अनून त्रि॰ ऊन-क न॰त॰। परिपूर्णे, समग्रे, अहीने च। नूनं निश्चितं न॰त॰। अनिश्चिते ।

अनूप त्रि॰ अनुगता आपोयत्र ७ब॰ अच् स॰ आतऊत्त्वम्। जलप्राये देशे, तत्स्थले सर्व्वदावासिनि महिषे, "बहुस्रुवंङ्क्षवृक्षश्च वातश्लेष्मामयान्वितः। देशोऽनूप इति ख्यात" इत्युक्ते देशविशेषे च पु॰। अनूपसर इति प्रसिद्धे देशे वा ।

अनूपज न॰ अनूपे जलप्राये देशे जायते जन-ड ७त॰। आदा इति ख्याते आर्द्रके, तस्य जलप्रायोद्भवत्वात्। तत्स्थानजातमात्रे त्रि॰ ।

अनूरु पु॰ न स्त ऊरू यस्य ब॰। सूर्य्यसारथौ अरुणे विनताज्येष्ठपुत्रे। तस्य अपूर्ण एव गर्भे मात्रा अण्डस्य स्फोटनादूरुप्रभृत्यङ्गविकलत्वं पुराणे प्रसिद्धम् ।

अनूरुसारथि पु॰ अनूरुः सारथिः रथनियन्ता यस्य। सूर्य्ये

अनृच पु॰ नास्ति अभ्यस्ततया ऋक् यस्य अच् सामसान्तः। ऋक्शून्ये अनुपनीते बालके ।

अनृत न॰ऋतं सत्यं न॰त॰। सत्यभिन्ने अयथार्थे। अनृतत्वव्यवहारस्तु प्रायेण कथने एव लोके दृश्यते क्वचित् वस्तुन्यपि यथा रङ्गे रजतादिकं,तत्र रजतमिदमिति ज्ञानञ्च। तद्वति त्रि॰। ७ब॰। वाणिज्ये न॰ तत्रानृतबाहुल्यात् ।

अनेक त्रि॰ एक+न॰त॰। एकभिन्नेषु बहुषु। नञ्तत्पुरुषे उत्तरपदानुसारेणैव लिङ्गवचनतानियमेऽपि अत्र बहुवचनान्ततैव तेन पतन्त्यनेके जलधेरिवोर्म्मय इति माघः।

अनेकप पु॰ अनेकाभ्यां मुखशुण्डाभ्यां द्वाभ्यां पिबति पा-क। द्विपे हस्तिनि । [रूपे ।

अनेकरूप त्रि॰ अनेकानि बहूनि रूपाण्यस्य बं॰। चित्र-

अनेकान्त त्रि॰ न एकएवान्तः परिच्छेदो यस्य ब॰। अनियतरूपे, अनतिशये च। [णिनि २त॰। बौद्धभेदे।

अनेकान्तवादिन् पु॰ अस्ति नास्ति वेत्येकान्तं न वदति वद-

अनेडमूक त्रि॰ एडो बधिरो मूको वाक्शक्तिरहितश्च नास्ति यस्मात् ५ब॰। काला, बोवा इति ख्याते श्रवणवचनशक्तिरहिते, शठे च ।

अनेहस् पु॰ न हन्यते हन-असि प्रकृतेरेहादेशः। काले।

अनैकान्तिक पु॰ एकान्तं नियतं व्याप्नोति एकान्त+ठक् न त॰। व्यभिचारिणि दुष्टे हेतौ। यथा धूमसाधने वह्निर्हेतुः न एकान्तोनियमो व्याप्तिर्यत्र ७ब॰। अनेकान्तोऽप्यत्रार्थे।

अनोऽकाह पु॰ अलसः शकटस्याकं गतिं हन्ति हन-ड। वृक्षे।

अन्त न० अम-तन्। स्वरूपे, स्वभावे च। शेषे पु० न०। नाशे, प्रान्ते, सीमायां, निश्चये, अवयवे च पु०। निकटे, मनोहरे च त्रि०।

अन्तःकरण न० कृ-करणे ल्युट् अन्तरभ्यन्तरं, तद्वृत्ति पदार्थानां ज्ञानादीनां वा करणं कर्म्म०, इत० वा। ज्ञान-सुखादिसाधने आभ्यन्तरे इन्द्रिये मनोबुद्धिचित्तादिपदाभि लप्यमाने। अवान्तरभेदस्तु हृहदभिधाने।

अन्तःकुटिल पु० अन्तर्मध्ये कुटिलः। वक्राकारमध्यावयववति शङ्खे। वक्रान्तःकरणे त्रि०।

अन्तःपुर न० अन्तराभ्यन्तरं पुरं गृहं कर्म्म०। अन्दर इति प्रसिद्धे राज्ञां स्त्रीणां स्थानयोग्ये गृहे। तत्र स्थितत्वात् राजमहिलायामपि। पुरशब्दसमासे अचि स्त्रीत्वात् ङीप्। अन्तःपुरीत्यपि।

अन्तःसत्वा स्त्री० अन्तरभ्यन्तरे गर्भे सत्त्वं प्राणी यस्या ब०। गर्भिण्यां स्त्रियाम्।

अन्तःस्वेद पु० अन्तःस्वेदो मदस्यन्दनं घर्म्मजलं यस्य ब०। मदस्राविणि हस्तिनि।

अन्तक पु० अन्तं करोति अन्त+तत् करोतीत्यर्थे णि-खुल्। यमे। नाशकारके त्रि०।

अन्तकर त्रि०अन्तं नाशं करोति कृ-ट उप०स०। नाशकारके।

अन्तग त्रि० अन्तमवसानं गच्छति गम-ड। पारगामिणि अवसानं गते च। क्त अन्तगत इत्यपि तत्रार्थे।

अन्तर् अव्य० अन-अरन् तुडागमश्च। मध्ये, प्राप्ते, स्वीकारे चित्ते च।

अन्तर न० अन्तं राति ददाति रा-क। अवकाशे, अवधौ, परिधानांशुके अन्तर्द्धाने, भेदे, परस्परवैलक्षण्ये विशेषे, तदर्थे, छिद्रे, आत्मीये, विनार्थे, वहिरर्थे, व्यवधाने, मध्ये, सदृशे च। उदाहरणानि तु हृहदभिधाने।

अन्तरङ्ग त्रि० अन्तर्मध्येऽङ्गानि यस्य। आत्मीये, व्याकरण-शास्त्रे प्रसिद्धे प्रकृतिप्रत्ययकार्य्यमध्ये प्रकृत्याश्रिते कार्य्ये च।

अन्तरा अव्य० अन्तरेति इण्-डा। निकटे, मध्ये, विनार्थे च।

अन्तरात्मा पु० अन्तर्वर्त्ती आत्मा। अन्तःकरणे, सर्व्वान्त-र्यामिनि परमेश्वरे, अन्तःकरणाभिमानिनि जीवे च।

अन्तराय पु० अन्तरं व्यवधानमयते अय-अच्। विघ्ने। व्यव-धानकारके त्रि०।

अन्तराल न० अन्तरं मध्यसीमामाराति गृह्णाति आ-रा क रस्य लत्वम्। मध्ये, अभ्यन्तरे च। स्वार्थे अणि आन्तरालम्।

अन्तरिक्ष न० अन्तः स्वर्गपृथिव्योर्मध्ये ईक्ष्यते ईक्ष-कर्म्मणि घञ्, अन्तः ऋक्षाणि यस्य वा पृषो० पक्षे ह्रस्वः ऋकारस्य रित्वं वा। पश्चिमेघसञ्चारयोग्ये भूलोकसूर्य्य-मध्यवर्त्तिनि आकाशप्रदेशे। अत्र अन्तरीक्षमपि।

अन्तरित त्रि० अन्तर्+इण-कर्त्तरि क्त २त०। अन्तरं व्यवधानं करोतीति णिचि कर्म्मणि क्त वा। व्यवधानं गते, व्यव-धापिते, तिरस्कृते च। [आतईत्वम्। द्वीपे।

अन्तरीप पु० अन्तर्मध्ये गता आपोऽस्य ब० अच्स०

अन्तरीय न० अन्तरे भवं गहादित्वात् छ। परिधाने वस्त्रे "नाभौ धृतञ्च यदस्त्रमाच्छादयति जानुनी। अन्तरीयं प्रशस्तं तदच्छिन्नमुभयान्तयोरित्युक्तलक्षणे।

अन्तरे अव्य० अन्तरेति इण विच्। मध्ये।

अन्तरेण अव्य० अन्तरेति इण्-ण टवर्गादित्वेऽपि णत्व नेत्वम्। विनार्थे, मध्यार्थे च।

अन्तर्गड त्रि० अन्तर्मध्ये गडुरिव निरर्थकः। ग्रीवाप्रदेशे जातस्य गलमांसपिण्डस्य गडोर्यथा निरर्थकत्वम् तद्वन्निरर्थके। काव्यान्तर्गडुभूता या नालङ्कारः प्रहेलिकेति साहि०१०परि।

अन्तर्गृह न० अन्तर्गृहस्य। गृहमध्ये, वाराणस्याः समा-वरणवति स्थानविशेषे च।

अन्तर्जठर न० अन्तर्जठरस्य। जठरमध्ये, कुक्षिमध्यस्थकोष्ठे च

अन्तर्जल न० अन्तर्जलस्य अव्ययी०। जलमध्ये, जलमध्ये-कर्त्तव्येऽघमर्षणमन्त्रजपे च। होमयन्तर्जलादिनीति स्मृतिः।

अन्तर्ज्योतिः न०अन्तः ज्योतिरिव प्रकाशकम्। अन्तरात्मनि।

अन्तर्दधन न० अन्तर्दध्यते मादकता आधीयतेऽनेन। दध-करणे ल्युट्। किण्वप्रभृतौ मद्यबीजे।

अन्तर्दाह पु० अन्तर्मध्ये दाहः दह-घञ्। देहाभ्यन्तरस-न्तापे, कोष्ठसन्तापे च।

अन्तर्द्वार पु० अन्तर्मध्ये द्वारम्। गृहमध्यस्थे गुप्तद्वारे।

अन्तर्द्धान न० अन्तर्+धा-ल्युट्। तिरोधाने दृश्यपदा र्थस्य दर्शनायोग्यस्थाने स्थितौ, मुन्यादीनां शरीरत्यागे च। अङि। अन्तर्द्धाप्यत्रैवार्थे स्त्री०।

अन्तर्द्धि पु० अन्तर्+धा कि। आच्छादने, व्यवधाने, अन्तर्धाने च

अन्तर्भूत त्रि०अन्तर्मध्ये भूतः भू+क्त। मध्यस्थिते, अन्तर्गते च

अन्तर्मनस् त्रि० अन्तर्गतं वाह्यव्यापाराक्षमतया अन्तरेव स्थितं मनो यस्य। व्याकुलचित्ते, समाहितमनस्के च।

अन्तर्यामिन् पु० अन्तर्मध्येऽनुप्रविश्य यमयति स्वस्वकर्म्मणि इन्द्रियादीनि जीवं वा व्यापारयति यम-णिच्+णिनि। वायौ, "अन्तराविश्य भूतानि यो बिभर्त्त्यात्मकेतुभिः। अन्तर्यामीश्वरः साक्षात् भवे"दित्युक्तेः आत्मकेतुभिः निज व्यापारैः प्राणादिवृत्तिभिरित्यर्थः। ईश्वरे, अन्तरेण

यमयतीत्यादिवृहदारण्यकान्तर्यामिब्राह्मणोक्तेः। अन्तर्गतवस्तुज्ञातरि त्रि०।

अन्तर्वंशिक त्रि० अन्तर्वंशे राज्ञामाभ्यन्तरगृहे नियुक्तः नियुक्तार्थे ठ। अन्तःपुरे रक्षणार्थं नियुक्ते कुब्जवामनादौ।

अन्तर्वत्नी स्त्री० अन्तरस्य अस्ति गर्भः। अन्तर्+मतुप् नि०। गर्भवत्यां स्त्रियाम्।

अन्तर्वमि पु० अन्तःस्थित एव वाणयति उद्गारशब्दं कारयति वण शब्दे इन् णस्य मत्वम्। (ढेकुर) इत्यादि ख्यातस्योद्गारशब्दस्य कारके अजीर्णनामके रोगभेदे।

अन्तर्वाणि त्रि० अन्तर्गता अन्तःकरणे स्थिता शास्त्रवाक्यात्मिका वाणी यस्य ब० न काप् ह्रस्वश्च। बहुशास्त्रवाक्याभिज्ञे पण्डिते।

अन्तर्वेदी स्त्री० पृथिव्यामध्यस्थितत्वादन्तर्वेदीव। हरिद्वारावधिप्रयागपर्य्यन्ते शशस्थलीति ब्रह्मावर्त्त इति च ख्याते देशे।

अन्तर्हित त्रि० अन्तर्-धा-क्त। गुप्ते, तिरोभूते च।

अन्त (न्ते) **वासिन्** पु० अन्ते समीपे वस्तुं शीलमस्य वस-णिनि सप्तम्या वा लुक्। शिष्ये। स्त्रियां ङीप्। समीपवर्त्तिनि त्रि०

अन्तशय्या स्त्री० शयनं शय्या शीङ्-क्यप् अन्तस्य नाशार्थं शय्या चतुर्थ्यर्थे ६त०। मरणार्थं भूमिशय्यायाम्, तद्धेतुत्वात् श्मशाने च। अन्त एव शय्या निर्व्यापारार्थकत्वात् कर्म्म०। मरणे।

अन्तःस्था त्रि० अन्तःस्पर्शोष्मणोर्मध्ये तिष्ठतीति स्था-क्विप्। यरलवाख्येषु वर्णेषु। वा विसर्गलोपतोऽन्तस्था अपि।

अन्तावसायिन् पु० नखकेशानामन्तमवसातुं छेत्तुं शीलमस्य अव+सो-णिनि युक् च। नापिते। अन्ते वृद्धे वयसि अवस्यति निश्चिनोति तत्त्वम्। मुनिभेदे। अन्ताय स्वतोपकृते जन्तुनाशाय अवस्यति। प्राणिहिंसके चाण्डालादौ।

अन्ति (का) स्त्री० अन्त्यते संबध्यते अन्त-इ। नटाभिनयनकाले तदुक्तौ ज्येष्ठभगिन्याम्। स्वार्थे के टापि अन्तिकेत्यपि

अन्तिक त्रि० अन्त्यते संबध्यते सामीप्येन, अन्त-घञ् सोऽस्यास्तीति मत्वर्थीयः ठन्। सामीप्यवति। स्वार्थे ठनि सामीप्ये पु०। चूल्लयाम् न०। ओषधिभेदे स्त्री०।

अन्तिकाश्रय पु० अन्तिके समीपे आश्रीयते आ+श्री-अच्। निकटस्थे, अवलम्बनस्थाने च।

अन्तिम त्रि० अन्ते भवः अन्त+डिमच्। अन्तभवे, चरमे च।

अन्त्य पु० अन्ते पर्य्यन्ते वसतीति अन्त+यत्। चाण्डाले। मुस्तायाम् स्त्री०। अन्तिमे वस्तुनि त्रि०। यथा नक्षत्राणां मध्ये रेवती, राशीनां मध्ये मीनः वर्णानां मध्ये हकार इत्यादि। संख्याभेदे त० "जलधिश्चान्त्यं परार्द्धमिति दशगुणोत्तरा संख्ये"ति भास्कराचार्य्योक्तेः परार्द्धदशभागे।

अन्त्यज पु० अन्त्योऽधमः जायते जन-ड। शूद्रे, स हि वर्णानां विप्रादीनां चतुर्णां मध्ये अधमो जातः। "रजकश्चर्मकारश्च नटो वरुड़ एव च। कैवर्त्तमेदभिल्लाश्च सप्तैते ह्यन्त्यजाः स्मृता" इति स्मृत्युक्तेषु सप्तसु रजकादिषु च। अधमजातमात्रे त्रि०।

अन्त्यजन्मन् पु० अन्त्यं जन्म यस्य। शूद्रे। स हि विप्रक्षत्रियवैश्यजन्मानन्तरं ब्रह्मणः पादात् शेषे जातः।

अन्त्यावसायिन् पु० "निषादस्त्री तु चण्डालात् पुत्रमन्त्यावसायिनम्। श्मशानगोचरं सूते, इति मनूक्तेः निषादस्त्रियां चण्डालजाते सुरदाफरास इति ख्याते सङ्कीर्णवर्णे। "चण्डालः श्वपचः क्षत्ता सूतो वैदेहकस्तथा। मागधायोगवौ चैव सप्तैतेऽन्त्यावसायिनः, इत्यङ्गिरसोक्तचाण्डालादिषु च।

अन्त्येष्टि स्त्री० इष्टि र्यागः यज-क्तिन् अन्त्या इष्टिः। स्तस्य दाहादिरूपे चरमसंस्कारे "नान्त्येष्टिर्नास्थिसञ्चय" इतिस्मृतिः

अन्त्र न० अन्त्यते देहो बध्यतेऽनेन। अति बन्धने त्रल्। देहबन्धके "उक्ताः सार्द्धास्त्रयो व्यामाः पुंसामन्त्राणि सूरिभिः अर्द्धव्यामेन हीनानि स्त्रीणामन्त्राणि निर्द्दिशेत्।" इति वैद्यकोक्तपरिमाणवति नाड़ीभेदे।

अन्दुक पु० अन्द्यते बध्यतेऽनेन अदि बन्धने कू स्वार्थे के ह्रस्वः अभिधानात् पुंस्त्वम्। हस्तिपादबन्धने निगड़े, पादकीले च।

अन्दू स्त्री० अन्द्यते बध्यतेऽनेन अदि+कू। निगड़े स्त्रीपादभूषणे च। [न्दिवत् त।

अन्ध दृष्टिनाशे अद०चु० उभ० अक०सेट्। अन्धयति ते आ-

अन्ध पु० न० अन्धयति चक्षुषा न पश्यति अच्। चक्षुर्द्वयहीने। अन्ध्यतेऽनेनेति करणे घञि। अन्धकारे जले च न०।

अन्धक पु० अन्धयति अन्ध-ण्वुल्। देशभेदे, मुनिभेदे, यदुवंश्य नृपभेदे, हिरण्याक्षसुते दैत्यभेदे च। तमसि न०।

अन्धकरिपु पु० अन्धकासुरस्य रिपुः। शिवे, अन्धकस्य तमसो रिपौ सूर्य्ये, चन्द्रे, वह्नौ च।

अन्धकार पु० न० अन्धं करोति कृ-अण् उप०स०। तेजोऽभावे तमसि।

अन्धकूप पु० अन्धयतीत्यन्धः स चासौ कूपः। सान्धकारे कूपे। अन्धः कूपो यत्र ७ब०। नरकभेदे। अन्धस्य दृष्ट्यभावस्य कूपइव। मोहे। स हि सर्व्वदृश्याभावस्याकरः।

अन्धतमस न० अन्धयति अन्ध+अच् ताम्यति अनेनेति तम्-असि कर्म्म० अच् समासान्तः। निविड़ान्धकारे।

अन्धतामिस्र न॰ तमिस्रा तमस्ततिः तमिस्रैव तामिस्रं अन्धयतीत्यन्धम् कर्म॰। निविड़ान्धकारे। अन्धम् अन्धकारकं तामिस्रं यत्र ७ब॰। नरकविशेषे। सांख्यशास्त्रे प्रसिद्धे भयविशेषविषयकेऽभिनिवेशे पु॰।

अन्धमूषिका स्त्री॰ अन्धं दृश्यभावं मुष्णाति मुष-ण्वुल् दीर्घः। देवताडवृक्षे तत्सेवने हि चक्षुष्मत्ता भवतीति वैद्यकप्रसिद्धम्।

अन्धस् न॰ अद्यते अद-असुन् नुम् धश्च। ओदने।

अन्धिका स्त्री॰ अन्धयति अन्ध-ण्वुल्। रात्रौ, द्यूतभेदे सर्षाम्, सिद्धाख्यौषधौ, आन्दुलीति ख्याते नेत्ररोगभेदे च।

अन्धु पु॰ अन्ध-कु। कूपे।

अन्धुल पु॰ अन्ध-उल। शिरीषवृक्षे।

अन्ध्र पु॰ अन्ध-र। देशभेदे, तत्रस्थलोके, जातिभेदे च।

अन्न न॰ अनित्यनेन अन-नन् अद्यते इति वा अद-क्त अन्नार्थतया न जग्धः। ओदने, खिन्नान्ने, "शस्यं क्षेत्रगतं प्रोक्तं सतुषं धान्यमुच्यते। आमं तु वितुषं ज्ञेयं खिन्नमन्नमुदाहृतम्" इति स्मृतेः व्रीहियवादावामान्ने, पृथिव्याम्, अन्नहेतुत्वात् तस्या अन्नत्वम् अतएव वेदान्ते तेजोऽवन्नात्मिकां प्रकृतिरित्युक्तम्। उपचारात् उपकरणे च।

अन्नकोष्ठक पु॰ अन्नस्य व्रीह्यादेः स्वल्पं कोष्ठमिव अल्पार्थे क। कुटी इति ख्याते धान्यादेः स्थापनस्थाने।

अन्नगन्धि पु॰ अन्नस्य गन्धइव गन्धो यस्य ब॰ इत्समासान्तः। अतिसारे, उदरामये च रोगे। अन्नस्य गन्धो लेशो यत्र ब॰ इत्समसान्तः। अल्पान्ने भोजनादौ त्रि॰।

अन्नप्राशन न॰ प्रकृष्टं विधानेन प्रथममाशनं प्राशनं ६त॰। षष्ठाष्टममासादौ बालकादेर्विधानेन प्रथममन्नभोजने।

अन्नमय पु॰ अन्नस्य विकारः अन्न+विकारार्थे मयट्। स्थूलशरीरे। अन्नविकृतिमात्रे त्रि॰। अन्नमयं हि सौम्य मन इति श्रुतिः।

अन्नविकार पु॰ वि+कृ-घञ् ६त॰। अन्नस्य विकारे शोणितमांसादिपरिणामजे चरमधातौ शुक्रे। वि+कृ-घञि। अन्नस्य विक्षेपे।

अन्नाशन न॰ अन्नस्य विधानेन आशनम्। अन्नप्राशनार्थे।

अन्य त्रि॰ अन-यत्। भिन्ने, सदृशे च। सर्व्वनामताऽस्य।

अन्यतम त्रि॰ अव्यु॰। बहूनां मध्ये निर्द्धारिते एकस्मिन्।

अन्यतर त्रि॰ अव्यु॰। द्वयोर्मध्ये निर्द्धारिते एकस्मिन् सर्व्व॰।

अन्यत्र अव्य॰ अन्य+त्रल्। व्यतिरेके, विनार्थे च "अन्यत्र धर्म्मादन्यत्राधर्म्मादिति" श्रुतौ प्रथमार्थे एव त्रल्।

अन्यथा अव्य॰ अन्य-प्रकारार्थे थाल्। विनार्थे, इतरप्रकारार्थे, वितथे, दुष्टे च।

अन्यथासिद्धि स्त्री॰ अन्यथा यस्य कारणतां विनापि सिद्धिः कार्य्यजन्म तस्य अन्यथासिद्धिरिति न्याये परिभाषितरूपे वस्तुनि यथा घटजन्मकाले तत्र गर्द्दभस्य स्थितावपि तस्य कारणतां विनापि घटादिसिद्धिरिति घटादौ गर्द्दभादेरन्यथासिद्धिः।

अन्यदा अव्य॰ अन्यस्मिन् काले दाच्। अन्यस्मिन् काले।

अन्यपूर्व्वा स्त्री॰ अन्यः पूर्व्वो यस्याः। पूर्व्वपतिमरणादौ पश्चात् कृततद्भिन्नपतिकायां पुनर्भुवि। अर्श आदित्वादचि. अन्या पूर्व्वा यस्य वा। तत्परिणेतरि पुनर्भूपतौ पु॰।

अन्यभृत् पु॰ अन्येन भ्रियते भृ-कर्म्मणि क्विप्। कोकिले। कर्म्मणि क्ते अन्यभृतोऽप्यत्र। कर्त्तरि क्विपि परपोषके त्रि॰।

अन्यादृश् त्रि॰ अन्यस्येव दर्शनमस्य अन्य+दृश् क्विन् आत्वञ्च। अन्यसदृशे, अन्यप्रकारे च। टकि अन्यादृशः, क्से अन्यादृक्षोऽप्यत्रैवार्थे।

अन्याय पु॰ न्यायो विचारः, सङ्गति, औचित्यं, प्रतिज्ञादिपञ्चकप्रतिपादकवाक्यञ्च न॰त॰। विचाराभावे, सङ्गत्यभावे, अनौचित्ये, पञ्चाङ्गन्यायभिन्ने च न्यायशब्दार्थे त्वधिकं वक्ष्यते। ब॰। विचारशून्ये, औचित्यशून्ये, असङ्गते, प्रतिज्ञादिपञ्चकवाक्यशून्ये च त्रि॰।

अन्योदर्य्य पु॰ अन्यस्मिन् स्वमातृभिन्ने उदरे गर्भे भवः उदर+यत्। एकपितृके भिन्नमातृके वैमात्रेये भ्रातरि। अन्योदर्य्यस्तु संसृष्टीति स्मृतिः। तथाभगिन्यां स्त्री॰। अन्योदरजातमात्रे त्रि॰ अतएव दायभागे तद्वचनव्याख्याने भ्रातृपुत्रादीनामपि अन्योदर्य्यपदार्थतया ग्रहणमित्युक्तम्।

अन्योन्य त्रि॰ अन्य+कर्म्मव्यतिहारे (एकजातीयक्रियाकरणे) द्वित्वम् पूर्व्वपदे सुश्च। परस्परार्थे। कृतद्वित्वस्यापि सर्व्वनामता तेनान्योऽन्यस्मै इत्यादि। अलङ्कारशास्त्रप्रसिद्धे अलङ्कारभेदे न॰ तच्च साहि १०परि॰

अन्योऽन्याभाव पु॰ अन्योऽन्यस्मिन् अन्योऽन्यस्य अभावः। भेदे भेदो हि यथा घटे पटस्य तथा पटे घटस्य सदाऽस्ति संसर्गाभावस्तु नैवं घटे भूतलस्याभावेऽपि भूतले घटस्य कदाचित् सत्त्वसंभवेनाभावाभावात्।

अन्योन्याश्रयः त्रि॰ अन्योन्यमाश्रयतीति आ+श्री-अच्। परस्परसापेक्षे। न्यायमते तर्कविशेषे पु॰। स च एकस्य ज्ञानजननाय यथाऽन्यज्ञानापेक्षा तथा अन्यस्य ज्ञानजननायेतरस्य ज्ञानापेक्षेति स्वापेक्षापेक्षित्वनिमित्तकोऽनिष्टः प्रसङ्गः विस्तरस्तु वृहदभिधाने।

अन्वक्ष त्रि॰ अनुगतमक्षमिन्द्रियं गतिस॰। प्रत्यक्षे, अनुपदे,

अनुगे च । अक्ष्णः समीपेऽव्ययी०टचि । चक्षुर्निकटे अव्य०।

अन्वच् त्रि० अनु+अन्च–क्विन् । अनुगामिनि, अनुपदे च ।

अन्वय पु० अनु+इण्-अच् । सन्ततौ, अनुगतौ, अनुवृत्तौ, आनुकूल्ये, कार्य्य-कारणस्यानुसरणे, कार्य्यसत्तापादकस्वसत्ता कस्य कारणस्य कार्य्योत्स्थितौ, स्वसत्तानियतसत्तावति, कार्य्ये संबन्धे च पदानां, पदोपस्थाप्यपदार्थानाञ्च परस्परेण संबन्धे च ।

अन्वयबोध पु० अन्वयस्य पदोपस्थाप्यपदार्थानां संबन्धस्य बोधः ६त० । न्यायमते शब्दजन्ये शाब्द इति नामके प्रत्यक्षानुमानादिभिन्ने बोधे । वैशेषिकमते शब्दजन्ये अनुमित्यात्मके एव बोधे ।

अन्वयव्यतिरेकिन् त्रि० अन्वयव्यतिरेकौ स्तोऽस्य । साध्यसाधके हेतुविशेषे, यथा वह्निसाधने धूमः । स हि वह्निमति महानसादौ वह्न्यभाववति जलादौ च भावाभावाभ्यां वह्नेरन्वयव्याप्तः व्यतिरेकव्याप्तश्चेति न्यायमते प्रसिद्धम् ।

अन्वयव्याप्ति स्त्री० अन्वयेन व्याप्तिर्व्यापनं नियततया । स्थितिः ३त० । यत्र धूमस्तत्र वह्निरित्येवं रूपायां व्याप्तौ ।

अन्ववसर्ग पु० अनु+अव+सृज-घञ् । यथेष्टं क्रियतामित्येवं रूपायामनुज्ञायाम् ।

अन्ववाय पु० अन्ववायते उत्पत्त्यानुसंबध्यते अनु+अव+अय-घञ्, इण्-अच् वा । वंशे, सन्ताने च ।

अन्वष्टका स्त्री० अनुगतामष्टकाम् गतिस० । अष्टकानन्तरतिथिषु गौणचान्द्रपौषमाघफाल्गुनमासानां कृष्णनवमीषु । तत्र साग्निकस्य मातृश्राद्धमष्टकाश्राद्धवत् कर्त्तव्यम् ।

अन्वह अव्य० अह्नि अह्नि वीप्सार्थेऽव्ययी० अच् । प्रतिदिने

अन्वाचय पु० एकस्य प्राधान्यादन्य आचीयते बोध्यते यत्र अनु+आ+चि-अच् । उद्देश्यसिद्धावानुद्देश्यसिद्धौ । यथा भिक्षां गच्छ यदि गां पश्येस्ताञ्चानय, अत्र भिक्षायामेव उद्देशः न गमने, तत्सिद्ध्युत्तरं गवानयनमनुद्दिष्टमपि साध्यतया निर्द्दिष्टम् ।

अन्वाजे अव्य० अनु आजयत्यनेन अनु+आ+जि-डे । दुर्बलस्य बलाधाने । सप्तम्यन्तप्रतिरूपकोऽयम् ।

अन्वादेश पु० अनु+आ+दिश घञ् । पूर्वोपात्तस्य किञ्चित्कार्य्यान्तरं विधातुं पुनरुपदेशे । यथा अनेन व्याकरणमधीतं न्यायमेनं प्रपाठयेति न्यायपाठनार्थं पुनरुपदेशः । कथितकथने, अनुवादार्थे च ।

अन्वाधेय न० अनु+आ+धाञ् यत् । "विवाहात् परतो यत्तु लब्धं भर्तृकुलात् स्त्रिया । अन्वाधेयं तु तत्प्रोक्तं लब्धं बन्धुकुलात्तथे"त्युक्तलक्षणे स्त्रीधने । पश्चादाधेये वस्तुनि त्रि०

अन्वासन न० अनु+आस-ल्युट् । पश्चादुपवेशनरूपे सेवने, अनुशोचने च । आधारे ल्युटि शिल्पगृहे ।

अन्वाहार्य्य न० अनु व्याप्तौ, मासिमासि आह्रियते अनु+आ+हृ-ण्यत् । प्रतिमासकर्त्तव्येऽमावास्याविहिते श्राद्धे "पितॄणां मासिकं श्राद्धमन्वाहार्य्यं विदुर्बुधा" इति स्मृतिः, यागदक्षिणायाञ्च ।

अन्वाहार्य्यपचन पु० अन्वाहार्य्यं श्राद्धान्नं पच्यतेऽनेन पच+ल्युट् । दक्षिणाग्नौ ऋग्वेदविधिना स्थापितेऽग्नौ ।

अन्विच्छा स्त्री० अनु+इष-अ नि० । अन्वेषणे ।

अन्विष्ट त्रि० अनु+इष्-क्त । अन्वेषिते ।

अन्वीक्षा स्त्री० अनु श्रवणादनु ईक्षा श्रुतार्थस्य युक्तायुक्तत्वपर्य्यालोचना अनु+ईक्ष-अङ् । वेदवाक्यश्रवणानन्तरं तदर्थपर्य्यालोचनायाम् । अतएवैतदुपयोगिनी विद्या आन्वीक्षिकीत्युच्यते ।

अन्वेषण न० अनु+इष-ल्युट् । अनुसन्धाने । व्यवधानादिना अदर्शनं गतस्य ज्ञानार्थं प्रयत्नोऽत्रानुसन्धानम् । वाञ्छायाञ्च । युचि । अन्वेषणा । तस्मिन्नेवार्थे स्त्री० ।

अप् स्त्री० बहु० आप-क्विप् ह्रस्वः । जले ।

अप अव्य० न पाति पा-ड । वियोगे, विकृतौ, विपरीते, निदर्शने, आनन्दे, वर्ज्जने, चौर्य्ये च ।

अपकर्म्मन् न० अपकृष्टं कर्म्म प्रा० । दुष्टाचरणे । ब० । दुष्टाचरणवति त्रि० ।

अपकर्ष पु० अप+कृष-घञ् । उचितधर्म्मापेक्षया हीनतायां, स्वकर्त्तव्यकालात् पूर्व्वकालकरणे च ।

अपकार पु० अप+कृ-घञ् । अनिष्टोत्पादने, तद्धेतौ द्वेषे च ।

अपकारगिर् स्त्री० अपकारेण द्वेषेण गीर्य्यते गॄ-क्विप् । भर्त्सनवाक्ये । [काले कृते च ।

अपकृष्ट त्रि० अप+कृष-क्त । अधमे, हीने, स्वकालात् पूर्व्व

अपक्रम पु० अपसृत्य क्रमो गतिः क्रम घञ् अवृद्धिः । पलायने ।

अपक्रिया स्त्री० अप+कृ-श । द्रोहे, अपकारे च ।

अपक्रोश पु० अप+क्रुश-घञ् । निन्दने । उपक्रोशोऽप्यत्र ।

अपक्षेपण न० अप-क्षिप-ल्युट् । अधःस्थानसंयोगहेतौ क्रियाविशेषे, अधःपातने च । अवक्षेपणमप्यत्रार्थे ।

अपगत त्रि० अप+गम-क्त । मृते, पलायिते, गते, दूरीभूते च

अपघन पु० अप+हन अप् घनादेशः । देहे, घने । निविडस्तदर्ज्जिते त्रि० । [च ।

अपघात पु० अप+हन-घञ् । अपकृष्टहनने दुष्टहेतुकमरणे

अपचय पु० अप+चि अच् । हानौ, अपहरणे, व्ययने च ।

अपचायित त्रि० अप+चाय-चि-स्वार्थे णिच्-वा क्त । पूजिते ।

अपचार पु० अप+चर-घञ् । अहिताचरणे । अपगतचारे, दूतहीने च त्रि० । [चि-क्त । हीने ।

अपचित त्रि० अप+चाय-क्त चायः चिभावः । पूजिते ।

अपचिति स्त्री० अप+चाय+क्तिन् प्रकृतेश्चिभावः । पूजायां चि+क्तिन् । हानौ व्ययायाञ्च ।

अपटान्तर त्रि० पटेन तिरस्करिण्या अन्तरमत्र । अव्यवहिते, आसक्ते, संसक्ते च । अपदान्तरमित्यप्यत्रैवार्थे ।

अपटी स्त्री० अल्पः पटः पटी न०त० । कानात् इति ख्याते वस्त्रप्रावरणे । [चर्मे च

अपटु त्रि० पटुर्दक्षः न०त० । रोगिणि, दक्षतारहिते कार्य्या-

अपतर्पण न० अप+तृप-ल्युट् । रोगादौ उपवासे, तृप्त्यभावे च

अपत्य न० न पतन्ति पितरोऽनेन पत-यत् न०त० । पुत्रदुहितृरूपे संताने । [ओषधिविशेषे गर्भदायिविद्यादौ च ।

अपत्यदा स्त्री० अपत्यं तद्धेतुं गर्भं ददाति । सेवनेन गर्भप्रदायके

अपत्यशत्रु पु० अपत्यस्य शत्रुः ६त० । कर्कटे ।

अपत्र पु० न विद्यते पत्रमस्य । अङ्कुरे तस्य पत्राभावात् ।

अपत्रप त्रि०अपगता त्रपा लज्जा यस्मात् ५ब० । लज्जाहीने ।

अपत्रपा स्त्री० अप+त्रप-अङ् । अन्यहेतुकलज्जायाम् ।

अपत्रपिष्णु त्रि० अप+त्रप-इष्णुच् । स्वभावतो लज्जाशीले ।

अपथ न०न पन्थाः न०त०वा अच् । कुपथे, पथोऽभावे च । अत्र वा अचोऽभावे अपथिन् इत्यपि । ब० । पथिशून्ये त्रि० ।

अपथ्य त्रि० पथि (रोगिभोजने) हितं पथिन्+यत् न०त० । रोगिभोजनायोग्ये । [अवदानमप्यत्रार्थे ।

अपदान न० अप+दैप-ल्युट् । शोधने, (प्रशस्ते) कर्म्मणि

अपदिश न० दिशयोर्मध्ये अप+दिश+अव्ययी० । दिशोर्मध्ये विदिक् इति कोण इति च ख्याते ।

अपदेश पु० अप+दिश-घञ् । लक्ष्ये, स्वरूपाच्छादनरूपे, छले, निमित्ते, स्थाने च ।

अपध्वंसज पु० अपध्वस्यतेऽनेन अपध्वंसः वर्णानां भिन्नरूपता संपादकः सङ्करस्तस्माज्जायते जन-ड ५त० । भिन्नवर्णसङ्गमजाते करणादौ सङ्कीर्णवर्णे । [चूर्णिते च ।

अपध्वस्त त्रि० अप+ध्वन्स-क्त । निन्दिते, परित्यक्ते, अव-

अपनयन न० अप+नी-ल्युट् । दूरीकरणे, खण्डने च ।

अपनोदन न० अप+नुद-ल्युट् । दूरीकरणे, खण्डने च ।

अपभ्रंश न० अप+भ्रन्श-पतने घञ् । पतने । अपभ्रश्यते अपधर्महेतुतया पत्यतेऽनेन करणे घञ् । साधुशब्दभिन्ने अपशब्दे भाषाशब्दे यज्ञादौ तत्कथनस्य पापहेतुत्वात् ।

अपमान न० अप+मि-मा-वा ल्युट् । अवज्ञायाम् ।

अपमित्यक न०अपमितिरपमानं तेनाकं दुःखं यत्र । अपमानहेतुकदुःखदायके ऋणे, तदूग्रहणे हि उत्तमर्णसमीपेऽनादरात् दुखं भवति ।

अपमृत्यु पु० अपकृष्टो मृत्युः प्रा०स० । मरणहेतुरोगादिकं विना शस्त्रादिना स्वयमन्यतो वा मरणे ।

अपयान न० अप+या-ल्युट् । अपसरणे, पलायने च ।

अपर न० न पूर्य्यते यतः पृ-अपादाने,अप् । गजस्य पश्चाद्भागे । न पृणाति सन्तोषयति पृ-अच् । शत्रौ । अर्वाचीने, भिन्ने च त्रि० । पश्चिमायां दिशि, ऋग्वेदादिविद्यायां च स्त्री० ।

अपरक्त त्रि० अप+रन्ज-कर्त्तरि क्त । विरक्ते, अननुकूले ।

अपरति स्त्री० अप+रम-क्तिन् । विरागे, निवृत्तौ च ।

अपरत्र अव्य० अपर+त्रल् । पश्चादर्थे, परकाले च ।

अपरत्व न० अपरस्य भावः त्व । अपर इति व्यवहारके न्यायमते गुणभेदे, तच्च द्विविधं कालिकं दैशिकञ्च तत्र माघादपरः पौष इति कालिकं, पाटलिपुत्रादपरा काशीति दैशिकम् ।

अपरपक्ष पु० अपरो निकृष्टः पक्षः कर्म्म० । कृष्णपक्षे ।

अपररात्र पु० अपरं रात्रेः एक० त० टच् । रात्रिशेषे ।

अपरस्पर न०अपरश्च परश्च द० पूर्व्वपदे सुट्च । क्रियासातत्ये सन्ततैकरूपक्रियाकरणे ।

अपराजित पु० परा+जि-क्त न०त० । शिवे, विष्णौ, ऋषिभेदे च । पराजितभिन्ने त्रि० । दूर्व्वायां, स्वनामख्यातायां लतायां, दुर्गायां, शेफालिकायां, जयन्तीवृक्षे, असनवृक्षे, शङ्खिनीवृक्षे च स्त्री० ।

अपराद्धपृषत्क पु० अपराद्धो लक्ष्यात् च्युतः पृषत्को बाणो यस्य अप+राध-क्त ब० । लक्ष्यप्राप्तिहिंसायके धानुष्के ।

अपराध पु० अप+राध-घञ् । अकार्य्यादिकरणरूपे दोषे ।

अपरान्त पु० अपरस्या अन्तः । पाश्चात्त्यदेशभेदे । तद्देशवासिनि त्रि०

अपराह्ण पु० अपरमह्नः एक० त० टच् अह्नादेशो णत्वञ्च । त्रिधा विभक्तदिनस्य तृतीये भागे ।

अपरिग्रह पु०परि+ग्रह-अप् न०त० । असंग्रहे, स्त्रीदाराभावे च । नास्ति कन्थाकौपीनाद्यतिरिक्तः परिग्रहो यस्य ब० । परिव्राजके । परिग्रहमात्रशून्ये त्रि० ।

अपरिच्छिन्न त्रि० परि+छिद-क्त न०त० । इयत्तारहिते ।

अपरिहार्य्य त्रि० परि+हृ-ण्यत् न०त० । परिहर्तुमयोग्ये

अपरेद्युस् अव्य० अपरस्मिन्नहनि अपर+एद्युस् । अपरदिने

अपरोऽक्ष न० परोऽतीतः अक्षाणामिन्द्रियाणां न भवति पर+अक्षि+अससमासे० टच् नि० सुट् । विषयेन्द्रियसन्निकर्षे

जन्ये प्रत्यक्षरूपे ज्ञाने । अर्श आद्यचि तद्विषये त्रि० ।

अपर्णा स्त्री० न पर्णान्यपि भोजनं यस्याः । हिमाद्रिजायाम् तपसि स्थितया तया पर्णस्याप्यभोजनात् । पर्णशून्ये त्रि० ।

अपर्य्याप्त त्रि० परि+आप्-क्त न०त० । असमर्थे, असम्पूर्णे च ।

अपलाप पु० अप+लप-घञ् । सतोऽप्यसत्त्वेन कथनरूपे अपह्नवे, प्रेम्णि च ।

अपवरक न० अप+चु०-वर-इच्छायां कर्म्मणि ण्वुल् । वासगृहे ।

अपवर्ग पु० अप+वृज-घञ् । दाने, निर्वाणमोक्षे, फलसाधने, समाप्तौ च ।

अपवर्ज्जन न० अप+वृज-ल्युट् । दानादावपवर्गार्थे ।

अपवर्त्तन न० अप+वृत-णिच्-ल्युट् । परिवर्त्तने, वक्रीभावे, अङ्कशास्त्रे प्रसिद्धे भाज्यभाजकयोरुभयोरपि तुल्यरूपेण केनचिदङ्केन विभाजने च ।

अपवाद पु० अप+वद-घञ् । निन्दायाम्, आज्ञायाम्, प्रणये, विश्वासे, विशेषविधिरूपे बाधके, वेदान्तप्रसिद्धे रज्जे प्रतिभातस्य रजतस्य रज्जुमात्ररूपतालाभे च ।

अपवारण न० अप+चु० । वृ-ल्युट् । अन्तर्द्धाने ।

अपविद्ध त्रि० अप+व्यध-क्त । त्यक्ते, प्रत्याख्याते प्रतिक्षिप्ते, "मातापितृभ्यामुत्सृष्टं तयोरन्यतरेण वा । यं पुत्रं परिगृह्णीयादपविद्धः स उच्यते इत्युक्तरूपे पुत्रभेदे च ।

अपविषा स्त्री० अपगतं विषं यस्याः ५त० । विषहारिण्याम् ।

अपवृत्त त्रि० अप+वृत-क्त । पराङ्मुखीभूते ।

अपशब्द पु० अपकृष्टः शब्दः प्रा०स० । संस्कृतभिन्ने शब्दे "तएव शक्तिवैकल्यप्रमादालसतादिभिः । अन्यथोच्चारिताः शब्दा अपशब्दा इतीरिता इतिहर्य्युक्तदिशा संस्कृतशब्दएव अन्यथोच्चारणादसाधुत्वं गते भाषाशब्दे ।

अपशोक पु० अपगतः शोको यस्मात् ब० । अशोकवृक्षे । शोकरहिते त्रि० ।

अपष्ठु अव्य० अप+स्था-कु षत्वम् । निर्द्दोषे, शोभने, विपरीते, च । प्रतिकूले, विरुद्धार्थे च त्रि० । काले पु० ।

अपष्ठुल त्रि० अप+स्था-उलच् षत्वम् । निमित्ते, विपरीते च

अपसद त्रि० अपकृष्टइव सीदति सद-अच् । अधमे, नीचे च ।

अपसर्ज्जन न० अप+सृज-ल्युट् । दाने, परिवर्ज्जने ।

अपसर्प पु० अप+सृप-अच् । गुप्तचरे । घञि अपसरणे ।

अपसव्य पु०अपगतं सव्यं यत्र । दक्षिणभागे । पितृतीर्थे न० ।

अपस्कर पु० अपकीर्य्यते स्वस्वस्थाने क्षिप्यते अप+कृ-अप् सुडागमः । चक्रभिन्ने रथाङ्गे रथारम्भके काष्ठे ।

अपस्नात त्रि० अपकृष्टं स्नातः । मृतमुद्दिश्य स्नाते ।

अपस्मार पु० अपगतः स्मारः स्मरणं यस्मात् ५ब० । मिरगीइति ख्याते रोगभेदे । तस्मिन् सति तद्रोगिणस्तदानीं सर्व्वविषयस्मृतिर्नश्यति । [अपसारिते ।

अपहस्त त्रि० अपसारणार्थो हस्तो यस्मिन् । गलहस्तादिना

अपहार पु० अप+हृ-घञ् । अपसारणे, अपचये, चौर्य्ये, सङ्गोपने, धनस्वाम्यनुपयोगिव्यये च ।

अपह्नव पु० अप+ह्नु-अप् । सतोऽपि वस्तुनोऽसत्त्वेन कथनरूपेऽपलापे, प्रेम्णि च ।

अपह्नुति स्त्री० अप+ह्नु-क्तिन् । अपलापे, अलङ्कारशास्त्रे प्रसिद्धे अर्थालङ्कारभेदे च सा०१०परि० ।

अपांनाथ पु० ६त० । अलुक् स० । समुद्रे ।

अपांनिधि पु० नि+धा-कि ६त० अलुक् स० । समुद्रे ।

अपांपति पु० पा+डति ६त० अलुक् स० । समुद्रे, वरुणे च ।

अपांपित्त न० ६त०अलुक् स०वा । अग्नौ, तस्य जलहेतुत्वात् तत्पित्तत्वम् " आकाशाद्वायुर्वायोरग्निरग्नेराप " इति श्रुतिः अत्र वा लुकि अप्पित्तमित्यपि ।

अपाक पु० पच-घञ् न०त० । पाकाभावे, भुक्तान्नादेरग्निमान्द्यादिना पाकाभावे च । ७ब० । तत्साधने अजीर्णतारोगे । ६ब० । पाकरहिते आमे त्रि० ।

अपाकरण न० अप+कृ-ल्युट् । निराकरणे ।

अपाकशाक पु०न पच्यते शाको यस्य । आर्द्रके तस्य मूलस्यैव भोजनार्थं पच्यते न शाकः ।

अपाङ्क्तेय त्रि० सद्भिः सह भोजने पङ्क्तिमर्हति अर्हार्थे ढ न०त० । सद्भिः सह एकपङ्क्तौ भोजनानर्हे स्तेन पतितादौ । अत्र ष्यञि अपाङ्क्त्य इत्यपि ।

अपाङ्ग पु० अपाङ्गति तिर्य्यक् चलति नेत्रं यत्र अप+अङ्ग घञ् । नेत्रप्रान्ते, तिलके च । अपगतोऽङ्गात् गत्यादि० स० । अङ्गहीने त्रि० ।

अपाङ्गक पु० अपकृष्टमङ्गं यस्य ब० कप् । आपाङ् इति ख्याते अपामार्गे । नेत्रान्ते पु० । अपगताङ्गे त्रि० ।

अपाङ्गदर्शन न० अपाङ्गेन नेत्रान्ताभ्यां दर्शनं ३त० । कटाक्षे ।

अपाटव न० नास्ति पाटवं पटुता यत्र पटु+भावेऽण् । ७ब० । रोगे । न०त० । पटुताभिन्ने । ६ब० । पटुताशून्ये त्रि० ।

अपात्र न० पात्रं श्राद्धभोजनदानादियोग्यं न०त० । विद्यादिहीनेऽनाचारे, दानादियोग्यताहीने कुपात्रे, नटादौ च ।

अपात्रीकरण न०अपात्रं श्राद्धभोजनाद्ययोग्यं क्रियतेऽनेन । निन्दितप्रतिग्रहादिजनिते पापभेदे । "निन्दितेभ्यो धनादानं वाणिज्यं शूद्रसेवनम् । अपात्रीकरणं ज्ञेयमसत्यस्य च

भाषण''मिति मनूक्तेः तद्धेतुभूते निन्दितधनादानादौ च ।

अपादान न॰ व्याकरणप्रसिद्धे वियोगक्रियावधिभूते विभागजनकतत्क्रियानाधारे तत्क्रियाजन्यविभागाश्रये ।

अपान पु॰ अपसरणेनानित्यनेन अप+अन-घञ् । सततमधोगमनशीले, गुह्यदेशस्थे, "अधोनयत्यपानस्तु आहारञ्च न्टणां पुन"रित्युक्तलक्षणे "मूत्रशुक्रवहोवायुरपान इति कीर्त्त्यते" इत्युक्तलक्षणे च वायौ । गुह्ये न॰ ।

अपामार्ग पु॰ अपमृज्यते व्याधिरनेन मृज्-करणे घञ् कुत्वदीर्घौ । आपाङ् इति ख्याते वृक्षे ।

अपाय पु॰ अप+इण-अच् । वियोगे, नाशे, अपसरणे च ।

अपार त्रि॰ उत्तरोऽवधिः पारः न॰ब॰ । उत्तरावधिशून्ये। नद्यादेरर्व्वाचीने अवारे तीरे न॰ ।

अपार्थ त्रि॰ अपगतोऽर्थोऽभिधेयः प्रयोजनं वा यस्मात् ५ब॰ । अर्थशून्ये, प्रयोजनशून्ये च । ब॰कपि । अपार्थकमप्यत्रार्थे, निष्प्रयोजने, असंबद्धार्थके वाक्ये च ।

अपावृत त्रि॰ अप+आ-वृ-क्त । अनाच्छादिते, अप्रतिबद्धे स्वतन्त्रे, उद्घाटिते च ।

अपावृत्त त्रि॰ अप+आ+वृत-क्त । लुण्ठिते, परावृत्ते च ।

अपाश्रय पु॰ अप+आ+श्री-अच् । आश्रयशून्ये। अपाश्रयतीति कर्त्तरि अचि । अधीने । करणेऽचि। चन्द्रातपे ।

अपासन न॰ अप+अस-णिच्-ल्युट् । मारणे ।

अपास्त त्रि॰ अप+अस-क्षेपे क्त । निरस्ते-अवधीरिते च ।

अपि अव्य॰ न पियति गच्छति पि-गतौ क्विप् न तुक् । अशक्यकरणायोद्यमरूपायां, शक्त्युत्कर्षमाविष्कर्तुमत्युक्तिरूपायां, वा सम्भावनायां, सन्देहे, निन्दायां, प्रश्ने, समुच्चये, अल्पपदार्थे, कामचारानुज्ञायाम्, अवधारणे, पुनरर्थे च ।

अपिगीर्ण त्रि॰ अपि+गॄ-क्त। स्तुते,वर्णिते,उद्भ्रान्ते च ।

अपितु अव्य॰ अपि+तन्-डु । किन्त्वर्थे, यद्यर्थे, यद्यपीत्यर्थे च ।

अपिधान न॰ अपि+धाञ् ल्युट् । आच्छादने, अत्र अपेरल्लोपे । पिधानमपि । [पिनद्धमप्यत्र ।

अपिनद्ध त्रि॰ अपि+नह-क्त । परिहिते वसनादौ । अपेरल्लोपे

अपीच्य त्रि॰ अपि+न-च्यवते सौन्दर्य्याद्धीयते च्यु-ड । उपसर्ग दीर्घः । अतिसुन्दरे । [वृक्षे । पुच्छहीने त्रि॰ ।

अपुच्छा स्त्री॰ नास्ति पुच्छमग्रं यस्याः । शिखरहीने शिंशपा-

अपुनरावृत्ति स्त्री॰न पुनरावृत्तिरागमनं यत्र ७ब॰। निर्व्वाणमुक्तौ । ६ब॰ । पुनर्गमनशून्ये त्रि॰ । न॰त॰। पुनरागत्यभावे स्त्री॰ । [६ब॰ । अत्यन्तमुक्ते । न॰त॰ । पुनर्जन्माभावे ।

अपुनर्भव पु॰ न पुनर्भवो जन्म यत्र ७ब॰ । निर्व्वाणमोक्षे ।

अपुष्पफलद पु॰ पुष्पं विनापि फलं ददाति दा-क उप॰स॰। पुष्पशून्ये फल वति पनसोडुम्बरादिवृक्षे ।

अपूप पु॰ न पूयते विशीर्य्यति पू-प । गोधूमादिचूर्णपिष्टके ।

अपूरणी स्त्री॰ न पूर्य्यते सर्व्वतः कण्टकावृततया दुरारोहत्वात् । शाल्मलिवृक्षे । संख्यापूरणसाधनभिन्ने च ।

अपूर्व्व त्रि॰ न पूर्व्वं दृष्टम् । अविदिते आश्चर्य्ये । ६ब॰ । कारणशून्ये परमात्मनि पु॰ । वैधनिषेधक्रियाजन्ये कालान्तरभाविनोः सुखदुःखयोर्हेतुभूतयोः पुण्यपापयोः न॰ । पूर्व्वकालादिभिन्ने त्रि॰ ।

अपूर्व्वविधि पु॰ अपूर्व्वे प्रमाणान्तरेणाप्राप्ते विधिर्विधानम् वि+धा-कि । अप्राप्तप्रापके लिङादिपदवेदनीये शब्दविशेषे । यथा स्वर्गकामो यजेतेति लिङ्युक्तं वाक्यं प्रमाणान्तरेणाप्राप्तस्य स्वर्गसाधनत्वस्य यागे बोधयत् अपूर्व्वविधिः ।

अपेक्षा स्त्री॰ अप+ईक्ष-अङ् । आकाङ्क्षायां, कार्य्यकारणयोरवश्यसम्बन्धे च । अपेक्षते प्रत्ययसुत्तमं त्वामिति कुमारः

अपेक्षाबुद्धि स्त्री॰ अयमेकः अयमेकइत्याकारिकायां अनेकत्वादिविषयिस्यां बुद्धौ ।

अपेक्षाबुद्धिज त्रि॰ न्यायमते प्रसिद्धे द्वित्वाद्यारभ्य परार्द्धसंख्याभेदे, द्वित्वादिकं हि प्रागुक्तापेक्षाबुद्धितोजायते ।

अपोगण्ड त्रि॰ पुनाति पवते वा पू-विच् न पोगण्ड एकदेशोऽस्य । शिशौ, वलिभे,विकलाङ्गे, अतिभीरौ च ।

अपोढ त्रि॰ अप-उह-क्त । निरस्ते, बाधिते च ।

अपोदका स्त्री॰ अपगतमुदकं यस्याः ५ब॰ । पूतिका इति ख्याते शाके ।

अपोह पु॰अपगत-ऊहो वादिसमुद्भावितस्तर्कौ यस्मात् ५ब॰ । वादिसमुद्भावितर्कनिरासार्थके प्रतिवादिसमुद्भावितद्विरुद्धे तर्कभेदे । अप+उह-क्त घञि गुणे पररूपम् । त्यागे, अतद्व्यावृत्तौ च ।

अप्पति पु॰ अपां पति ६त॰ । वरुणे समुद्रे च । [कादौ ।

अप्रकाण्ड पु॰ न प्रकाण्डः स्कन्धो यस्य । स्कन्दशून्ये भिण्टि-

अप्रकाश त्रि॰ प्र+काश-घञ् न॰त॰ । नाट्ये रङ्गभूमिस्थसामाजिकसन्निधाने एव प्रकाश्ये जनान्तिकपदबोधनीये रङ्गस्थपात्रादिबोधायोग्ये । परब्रह्मणि न॰ । न॰त॰ । प्रकाशाभावे, गोपने च पु॰ ।

अप्रकृष्टगुण त्रि॰ न प्रकृष्टः गुणो यस्य न॰ब॰ । व्याकुले ।

अप्रतिकर त्रि॰ न प्रतिक्रियते गोपनार्थं न व्याप्रियते यस्मिन् क-आधारे अप् । विश्वासपात्रे ।

अप्रतिरथ न॰ न प्रतिकूलो रथोयत्र । युद्धार्थयाने, युद्ध-

समये यात्राकृतमङ्गले, सामावयवभेदे च। न प्रतिपक्षो रथो रथान्तरमस्य ६ब०। अतुल्ये योधे, विष्णौ च पु०।

अप्रतिरूपकथा स्त्री० नास्ति प्रतिरूपा प्रत्युत्तरी भूता कथा यस्याः। उत्तरवाक्यरहितायां वाचि।

अप्रत्यक्ष त्रि० ज्ञानभेदः प्रत्यक्षं न०७ब०। प्रत्यक्षागोचरे अतीन्द्रिये न०त०। प्रत्यक्षाभावे। न०६ब०। प्रत्यक्षज्ञानशून्ये त्रि०।

अप्रधान न०। न०त०। प्रधानभिन्ने गौणे।

अप्रस्तुतप्रशंसा अप्रस्तुतस्याप्राकरणिकार्थस्याक्षेपादिना प्रशंसा स्तुतिः। अलङ्कारप्रसिद्धे अर्थालङ्कारविशेषे। सा०१०परि०।

अप्रहत त्रि० न प्रहन्यते स्म प्र+हन-क्त न०त०। अनाहते अकृष्टभूम्यादौ खिल इपि ख्याते।

अप्राग्र्य त्रि० प्राग्र्यं प्रधानं न०त०। अप्रधाने।

अप्सरस् स्त्री० बहु०। अद्भ्यः सरन्ति सृ-असि। समुद्रादुत्पन्नत्वात् उर्वश्यादिस्वर्गवेश्यायाम्। पचाद्यचि। अप्सरा।

अफल पु० नास्ति फलं यस्य। फलशून्ये रांडा इति ख्याते वृक्षे। निष्फले वृक्षमात्रे, निष्प्रयोजने वस्तुमात्रे च त्रि०। फलशून्यायां घृतकुमार्य्यां, भूम्यामलक्याञ्च स्त्री०।

अफेन न० नास्ति फेनं यस्य। वृक्षविशेषनिर्य्यासे आफिङ् इति ख्याते अहिफेने।

अब शब्दे इदित् भ्वादि० आत्म० सक० सेट्। अम्बते आम्बिष्ट

अबद्ध न० न संबध्यते स्म बन्ध-क्त। समुदायार्थशून्ये निरर्थके वाक्ये। स्वार्थे के। अबद्धकमप्यत्र। संबन्धहीने त्रि०।

अबद्धमुख त्रि० न बद्धं नियन्त्रितं मुखमस्य। दुष्टवाक्यवादिनि दुर्मुखे। [वाक्ये न०।

अबध्य त्रि० बध+अर्हार्थे यत् न०त०। बधानर्हे। अनर्थक-

अबन्ध्य त्रि० बन्धे फलप्रतिबन्धे साधु बन्ध-यत् न०त०। सफले।

अबल पु० नास्ति बलं यस्मात् ५ब०। वरुणवृक्षे तत्सेवने हि बलक्षयः। ६ब०। बलरहिते दुर्बले च त्रि०। योषिति स्त्री०

अबाध त्रि० नास्ति बाधा यस्य। अप्रतिबद्धे, पीडाशून्ये च।

अबिन्धन पु० आपइन्धनं दाह्या अस्य। वाड़वाग्नौ वज्राग्नौ च

अब्ज न० अद्भ्यो जायते जन-ड ५त०। पद्मे, "अर्बुदमब्जं खर्व्वनिखर्व्व"त्यादिभास्करार्य्योक्तेः शतकोटिसंख्यायाञ्च। शङ्खे पु०न०। चन्द्रे धन्वन्तरौ च पु०।

अब्जज पु० अब्जात् विष्णुनाभिपद्मात् जायते जन-ड। वेधसि। "स्वराशौ, स्वांशगे, सौम्ये लग्नस्थे वा भृगोः सुते। जीवे वाब्जजयोगोऽयं यातः शत्रुविनाशकृदि"त्युक्तलक्षणे ज्योतिषप्रसिद्धे यात्रिकयोगभेदे च।

अब्जभोग पु० अब्जस्य पद्मस्य भोग आकार इवाकारो यस्य। वराटके। अब्जस्य पद्मस्य भोगः देहाकारः। पद्मकन्दे।

अब्जयोनि पु० अब्जं योनिरुत्पत्तिस्थानं यस्य। विधातरि।

अब्जवाहन पु० अब्जमिव शुभ्रत्वात् वृषभो वाहनमस्य। वृषवाहने शिवे।

अब्जहस्त पु० अब्जश्चन्द्रो हस्तात् किरणात् यस्य। सूर्य्ये, सूर्य्यकिरणसंपर्कादेव चन्द्रपादवृद्धिरिति ज्योतिषसिद्धान्तः।

अब्जिनी स्त्री० अब्जानि सन्त्यस्मिन् देशे, अब्जानां समूह इति वा इनि स्त्रीत्वम्। पद्मयुक्तलतायां पद्मसमूहे च।

अब्जिनीपति पु० अब्जिन्याः पद्मसमूहस्य पतिः प्रकाशकतयाऽनुकूलः। सूर्य्ये।

अब्द पु० अपोददाति दा-क। मेघे, जलदे, वत्सरे, मुथा इति ख्याते मुस्तके, शैलभेदे च।

अब्दसार पु० अब्दस्य मुस्तस्य सारो रसपरिपाकः। कर्पूरभेदे

अब्धि पु० आपो धीयन्तेऽत्र धा-आधारे कि। जलधौ।

अब्धिकफ पु० अब्धेः समुद्रस्य कफ इव। समुद्रफेने।

अब्धिद्वीपा स्त्री० अब्धिसंख्याता लवणादिसप्तसंख्याता द्वीपा अस्याः। जम्बुप्रभृतिसप्तद्वीपवत्याम् पृथिव्याम्। [चन्द्रे।

अब्धिनवनीतक पु० अब्धेः समुद्रस्य नवनीतमिव स्वार्थे क।

अब्धिमण्डूका स्त्री० अब्धिं मण्डयति मण्ड-ऊक गौरा० ङीष्। मुक्तासाधने शुक्तौ। [शेते।

अब्धिशयन पु० अब्धौ शयनमस्य। विष्णौ, स हि प्रलये अब्धौ

अब्भक्ष पु० अपोभक्षयति। सर्पभेदे। नित्यं जलपायिनि त्रि०

अभ्र न० अपो बिभर्ति भृ-क। मेघे,। न बिभर्त्ति किञ्चित्। बकारहीन एवायं गगने।

अभ्रंलिह पु० अभ्रं मेघं लेढि अत्युच्चतया स्पृशति। लिहखश् मुम् च। वायौ। मेघस्पर्शिनि उच्चतमे त्रि०। [भेदे।

अभ्रक न० अभ्रमिव कायति राजते कै-क। [आव्] धातु-

अभ्रङ्कष न० अभ्रं कषति स्पर्शादिना पीडयति। कष-खच् मुम् च। वायौ। अत्युच्चे त्रि०।

अभ्रपुष्प न० अभ्रस्य पुष्पमिव शुभ्रत्वात् कार्य्यत्वाच्च। जले। अभ्रमिव पुष्पमस्य ब०। वेतसवृक्षे पु०।

अभ्रमातङ्ग पु० अभ्रात्मको मातङ्गः शा०त०। ऐरावते गजे।

अभ्रमु स्त्री० अभ्रे अभ्रात्मके ऐरावते माति मा-डु। ऐरावतस्य योषिति।

अभ्रमुवल्लभ पु० अभ्रमो र्वल्लभः ६त०। ऐरावते गजे।

अभ्ररोहस् पु० अभ्रात् तच्छब्दात् रोहति रुह-असि। वैदूर्य्यमणौ तस्य हि मेघशब्दादुद्भेदः इति प्रसिद्धम्।

अभ्रोत्थ न० अभ्रात् तद्विमर्षणादुत्तिष्ठति स्था-क। वज्रे।

अब्र(ब्र)ह्मण्य न०ब्र (ब्र) ह्मणि वेदे साधु ब्रह्मन्+यत्। न०ब०। हिंसाया वेदनिन्दितत्वात्। नाट्योक्तौ अयं न बध्य इत्याकारके वाक्ये ब्रह्मण्याभावे च। ब०। ब्रह्मण्यशून्ये त्रि०।

अब्रा(ब्रा)ह्मण पु० अप्राशस्त्ये नञा त०। अपकृष्टविप्रे।

अभ ध्वनौ भ्वा०आत्म० इदित् अक० सेट्। अम्भते आम्भिष्ट।

अभय न० भी-अच् न०त०। भयाभावे। द्व०। भयशून्ये त्रि० न भयमस्मात् ५ब०। परमात्मनि, तज्ज्ञाने च। अभयं वै जनक! प्राप्तोऽसीति श्रुतिः। हरितक्यां स्त्री०।

अभयडिण्डिम पु० अभयार्थं डिण्डिमः। जयढक्कायाम्।

अभाव पु० भू-घञ् न०त०। मरणे, अविद्यमानतायाम्। न्यायमते द्रव्यादिषट्कं भावः पदार्थस्तद्भिन्ने।

अभाषण न० भाष-ल्युट् न०त०। मौने,कथनाभावे च।

अभि अव्य०न भाति भा-कि। कञ्चित् प्रकारं प्राप्तस्य द्योतने, आभिमुख्ये, अभिलाषे, वीप्सायां, लक्षणे, समन्तादर्थे च।

अभिक त्रि० अभिकामयते अभि+कम-नि०। कामुके।

अभिक्रम पु० अभि+क्रम भावे-घञ् अवृद्धिः। आरम्भे,आरोहणे, युद्धे,शत्रुसंमुखयाने। कर्म्मणि वञि। आरब्धे। [च।

अभिख्या स्त्री० अभि+ख्या-अङ्। अभिधाने,शोभायां, कीर्त्तौ

अभिग्रस्त त्रि० अभि+ग्रस-क्त। शत्रुभिराक्रान्ते।

अभिग्रह पु० अभि+ग्रह-अच्। लुट इतिख्याते, प्रकाशहरणे, अभियोगे, आभिमुख्येनोद्यमे, गौरवे च। ल्युटि अभिग्रहणमप्यत्र न०।

अभिघात पु० अभि+हन-घञ्। प्रहारे, क्रियाभेदेन द्रव्यस्य द्रव्यान्तरेण संयोगविशेषे, यथा वर्णोच्चारणकाले कण्ठतालुप्रभृतिषु स्थानेषु वायोः संयोगः। संवन्धमात्रे च।

अभिघातिन् पु० अभि+हन-णिनि। शत्रौ। प्रागुक्ताभिघातवति त्रि०।

अभिघार पु० अभि+घृ-भावे-घञ्। होमे आभिमुख्येन घृतादेः सेचने। कर्म्मणि घञ्। सिच्यमाने घृते।

अभिचार पु० अभि+चर-घञ्। हिंसाफलकेषु मारणोच्चाटनस्तम्भनप्रभृतिषु अथर्ववेदतन्त्रादिप्रसिद्धेषु कर्म्मसु।

अभिजन पु० अभिजन्यतेऽस्मिन् जन-घञ् अवृद्धिः। कुले, ख्यातौ, जन्मभूमौ, कुलश्रेष्ठे च।

अभिजात त्रि० अभि प्रशस्तं जातं जन्म यस्य। कुलीने, पण्डिते, श्रेष्ठे च। अभिजन्मान्यत्र।

अभिजित् न० ज्योतिषपरिभाषिते उत्तराषाढ़ानक्षत्रस्य शेषचतुर्थांशसहितश्रवणानक्षत्राद्यकलाचतुष्करूपे राशिचक्रस्थेनविंशात्मककक्षांशे। अभिमुखीभूय जयति शत्रूननेन अभि+जि-करणे क्विप्। शत्रुजयिनि, यात्रानुकूललग्नभेदे, पञ्चदशधाविभक्तदिनस्याष्टमे भागे स्मृतिप्रसिद्धे कुतपकाले च

अभिज्ञ त्रि० अभिजानाति अभि+ज्ञा-क०। निपुणे, पण्डिते च

अभिज्ञा स्त्री० अभि+ज्ञा-अङ्! प्रथमस्तुत्पन्ने ज्ञाने।

अभिज्ञान न० अभिज्ञायतेऽनेन। अभि+ज्ञा-करणे ल्युट्। सोऽयमिति ज्ञानसाधने चिह्ने।

अभितस् अव्य० अभि+तसिल्। सामीप्ये, आभिमुख्ये, उभयतोऽर्थे, शीघ्रतायाञ्च।

अभिद्रवण न० अभि+द्रु-ल्युट्। वेगेन गमने।

अभिद्रोह पु० अभि+द्रुह-घञ्। आक्रोशे, अनिष्टचिन्तने, अपकारे च।

अभिधा स्त्री० अभि+धाञ्-भावे कङ्। अभिधाने, शब्दनिष्ठ अर्थबोधजनकताशक्तिभेदे च। अभिधीयतेऽनेनेति करणे अङि। वाचकशब्दे। भट्टमते अर्थफलजनकव्यापाररूपायां शब्दार्थनिष्ठायां भावनायाञ्च।

अभिधान क्लीं० अभि+धा-भावे ल्युट्। कथने। करणे ल्युट्। संज्ञायां,शब्दार्थप्रतिपादके निघण्टुकोषादिनामके ग्रन्थे च।

अभिधेय त्रि० अभि+धा-कर्म्मणि यत्। वाक्यार्थे, संज्ञिनि च।

अभिध्या स्त्री०अभि+ध्यै-अङ्। परधनस्याजिहीर्षायां,जिघृक्षायां,चिन्तने, विषयप्रार्थनायां च।

अभिनन्द पु० अभि+नन्द-घञ्। सन्तोषे,प्रतिपाद्यगुणकथनादिप्रवर्त्तके ज्ञाने,प्रशंसायाञ्च। ल्युटि। अभिनन्दनमप्यत्र न०।

अभिनय पु० अभि+नी-करणे अच्। हृद्गतभावव्यञ्जके शरीरचेष्टादौ। भावे अचि। अभिनेयपदार्थस्य शरीरचेष्टाभाषणादिभिरनुकरणे। अभिनयति बोधयत्यर्थमत्र आधारे अच्। शरीरचेष्टादिभिर्दृश्यपदार्थज्ञापके रूपकादौ दृश्यकाव्ये।

अभिनव पु० अभि+नु-अप्। स्तवने। नूतने त्रि०।

अभिनवोद्भिद् (द) पु० अभिनवमुद्भिद्य जायते उद्+भिद-क्विप् क वा। अङ्कुरे। [च।

अभिनहन न० अभि+नह+ल्युट्। अभितोबन्धने, दृढबन्धने

अभिनिर्मुक्त पु० अभि सर्व्वतः सायन्तनकर्म्मणा निर्मुक्तः। सूर्य्यास्तकाले निद्रावशात् त्यक्ततत्कालकर्त्तव्यकर्म्मणि।

अभिनिर्याण न० अभि-निर्+या+ल्युट्। जिगीषया गमने।

अभिनिवेश पु० अभितोनिवेशः घञ्। अवश्यमिदं कर्त्तव्यमित्याग्रहसमन्विते मनःसंयोगभेदे,योगशास्त्रप्रसिद्धे मरणभीतिजनके अज्ञानविशेषे, अनित्यैरपि देहादिभिर्वियोगो मा भूदिति मरणनिवारणार्थमाग्रहे च।

अभिनीत त्रि० अभि नी-क्त । युक्ते, विनीते, अक्रोधने, क्षमावति, भूषिते च । [आभिमुख्येन गते च ।

अभिपन्न त्रि० अभि+पद-क्त । अपराधवति, आपद्गते, स्वीकृते,

अभिप्राय पु० अभि+प्र+इण-अच् । आशये, सम्मतौ च ।

अभिभव पु० अभि+भू-अप् । पराजये, तिरस्कारे, अनादरे, च

अभिभूत त्रि० अभि+भू-क्त । किं कर्त्तव्यमिति ज्ञानशून्ये, पराभूते, व्याकुले च ।

अभिमत त्रि० अभि+मन-क्त । सम्मते, आदृते, अभीष्टे च ।

अभिमन्त्रण न० अभि+मन्त्र-ल्युट् । मन्त्रपाठेन संस्कारकरणे, निमन्त्रणे, आह्वाने च । [चक्षूरोगभेदे ।

अभिमन्थ (न्थ) पु० अभि+मन्थ-अच् मन्थ इति पक्षे मन-थ ।

अभिमर पु० अभिम्रियतेऽत्र मृ-अप् । युद्धे, मरणानिरपेक्षतया कृते युद्धोत्साहे च ।

अभिमर्द्द पु० अभि-मृद्-घञ् । युद्धे, मद्ये, पीड़ने च ।

अभिमान पु० अभि+मन-घञ् । आत्मन्युत्कर्षारोपे, मिथ्यागर्व्वे, अर्थादिदर्पे, ज्ञाने, प्रणये, हिंसायाञ्च ।

अभिमुख त्रि० अभिगतो मुखं गतिस० । सम्मुखे । स्त्रियां ङीष् ।

अभिमृष्ट त्रि० अभि+मृष-क्त । संसृष्टे, मिलिते, संबद्धे च ।

अभियुक्त त्रि० अभि+युज-क्त । परैः रुद्धे, आसक्ते, व्यवहारविषये, प्रतिवादिनि च ।

अभियोक्तृ त्रि० अभि+युज-तृच् । व्यवहारे अपराधयोजनकर्त्तरि वादिनि, अभियोगकर्त्तरि च ।

अभियोग पु० अभि+युज-घञ् । अन्यकृतस्य निजधर्षणस्य न्यपाय विज्ञापने, युद्धार्थमाह्वाने, अपचिकीर्षयाक्रमणे, आग्रहे, शपथे, उद्योगे च । [प्रिये, मनोहरे च ।

अभिराम त्रि० अभिरम्यतेऽस्मिन् रम-आधारे घञ् । सुन्दरे,

अभिरूप पु० अभिरूपयति सर्व्वं स्वात्मकं करोति चु-रूप-अच् । शिवे, विष्णौ च । अभिरूपयति निरूपयति । पण्डिते । उत्कृष्टं रूपं यस्य । कन्दर्पे, चन्द्रे च । मनोहरे त्रि० ।

अभिलाप पु० अभिलप्यते संकल्प्यतेऽनेन करणे लप-घञ् । देशकालादिकीर्त्तनपूर्व्वकं विहितकर्म्मैतदहं करिष्ये इत्येवं रूपे वाक्ये । कर्म्मणि घञ् । शब्दे ।

अभिलाव पु० अभि+लू-घञ् । छेदने ।

अभिलाष (स) पु० अभि+लष(स)-घञ् । इच्छायां, लोभे च । आभिलाषोऽप्यत्रार्थे । [खिद-घञ् । प्रणामे ।

अभिवाद पु० अभि+वद-घञ् । अप्रियवाक्ये । अभि+चु०

अभिवादन न० अभि+चु० वद० ल्युट् ॥ अभिमुखीकरणार्थं वाचिके प्रणामे । आभिमुख्याय आनुकूल्याय वाद्यते आशीः कार्य्यतेऽनेन वद-णिच्-ल्युट् । स्वनामोच्चारणपूर्व्वकं नमने । तत्प्रकारस्तु इहदभिधाने ।

अभिविधि पु० अभि+वि+धाञ्-कि । व्याप्तौ, सहार्थे च ।

अभिव्यक्त पु० अभि+वि+अनुज-क्त । उत्पत्त्यादिना प्रत्यक्षयोग्यतामापन्ने ।

अभिव्यक्ति स्त्री० अभि+वि+अनुज-क्तिन् । प्रत्यक्षयोग्यतायां

अभिव्याप्ति स्त्री० अभितो-व्याप्तिः वि+आप-क्तिन् । साकल्येन योगे, सर्व्वावयवसम्बन्धे, सर्व्वतोवृत्तौ च ।

अभिशप्त त्रि० अभि+शप-क्त । इदं तेऽनिष्टं भूयादित्येवं रूपस्य गुरुविप्राद्यभिशापस्य उद्देश्ये ।

अभिशस्त त्रि० अभि+शनुस-क्त । अयं परस्त्रियं गच्छतीत्यादिना मिथ्यावाक्येन मैथुनविषयको दोषारोपो यस्मिन् जने क्रियते तस्मिन् । [कृतमिति मिथ्यापवादे ।

अभिशस्ति स्त्री० अभि+शनुस-क्तिन् । स्वर्णस्तेयादिकमनेन

अभिशाप पु० अभि+शप-घञ् । स्वर्णमनेन हृतमित्यादि मिथ्यादूषकवाक्यकथने । द्विजगुरुप्रभृतिकर्त्तृके अनिष्टं ते भूयादित्येवमनिष्टस्याशंसने च ।

अभिषङ्ग पु० अभि+सनुज-घञ् । पराभवे, आक्रोशे, शपथे, व्यसने च "अभिषङ्गजडं विजज्ञिवानि" ति रघुः ।

अभिषव पु० अभि+सू-अप् । यज्ञान्तस्नाने, यज्ञे, स्नाने, पीड़ने, सुरोत्पादनादिव्यापारे, सोमलतापाने, तत्कण्डने च ।

अभिषवण न० अभि+सू-ल्युट् । स्नाने, यज्ञान्ते स्नाने, सोमादिकण्डने च ।

अभिषेक पु० अभि+सिच-घञ् । विधिना शान्त्यर्थं सेचने, अधिकारप्राप्त्यर्थं स्नाने, यथा राज्याधिकारार्थं राज्येऽभिषेकः वाममार्गे शक्ति दीक्षायामधिकारार्थं शाक्ताभिषेकस्य मन्त्रादिना शिरसि जलप्रक्षेपमात्रेण मार्जने च ।

अभिषेणन न० सेनया शत्रोरभिमुखं यानम् अभि+सेना+णि ल्युट् षत्वणत्वे । सेनया शत्रुं योधयितुं तदभिमुखगमने ।

अभिष्टुत त्रि० अभि+स्तु-क्त । वर्णिते, स्तुते च ।

अभिष्यन्दः पु० अभि+स्यन्द-भावे घञ् । अतिवृद्धौ स्रवणे, जलादिक्षरणे च । कर्म्मणि घञि । अधिके । स्वर्गाभिष्यन्दवमनमिति कुमारः । करणे घञि । नेत्ररोगे ।

अभिष्यन्दनगरं पु० अभिष्यन्देन प्रधाननगरातिवृद्ध्या तदतिवाहेन कृतं नगरम् । शाखानगरे ।

अभिसन्ताप पु० अभि+सम्+तप-आधारे घञ् । युद्धे । भावे घञि । अभिशापे, सन्तापे च ।

अभिसन्धान न० अभि+सम्+धा-ल्युट् । वञ्चने, प्रतारणे च ।

अभिसन्धि पु॰ अभि+सम्-धा-कि । अभिसन्धाने, उद्देशे च ।
अभिसम्पात पु॰ अभि+सम्-पत-आधारे घञ् । युद्धे । भावे
घञि । पतने । [स्त्रियां ङीप् ।
अभिसर त्रि॰ अभितः सरति सृ+ट । सहाये, अनुचरे
अभिसर्ज्जन न॰ अभि+सृज-भावे ल्युट् । दाने, बधे च ।
अभिसार पु॰ अभि+सृ-घञ् । बले, युद्धे, साहाय्ये, साधने,
स्त्रियाः पुंसो वा संभोगार्थं निर्ज्जनसङ्केतस्थानगमने च ।
अभिसारिका स्त्री॰ अभि+सृ-सारेर्वा ण्वुल् । कान्तप्रार्थ-
नया स्वयं संकेतस्थानगामिन्यां, स्वस्थाने वा कान्तानयन
कारिण्यां स्त्रियाम् ।
अभिसारिणी स्त्री॰ अभि+सृ-णिनि । अभिसारिकायाम् ।
अभिसृष्ट पु॰ अभि+सृज-क्त । दत्ते,उत्सृष्टे, त्यक्ते च ।
अभिहार पु॰ अभि+हृ-घञ् । अपचिकीर्षया अभिगम्याक्र-
मणे,साक्षाच्चौर्य्ये, अभियोगे, कवचादिधारणे च ।
अभीक त्रि॰ अभिकामयते अभि+काम-नि॰ । कामुके,
स्वामिनि, क्रूरे, निर्भये च । कवौ पु॰ ।
अभीक्ष्णम् अव्य॰अभिक्ष्णौति क्ष्णु-अमु दीर्घः । नित्ये,शश्वदर्थे,
भृशे च । तद्वति द्रव्ये प्रकृष्टे भृशे सतते च त्रि॰ ।
अभीरु स्त्री॰ भी-रुक् न॰त॰ । शतमूल्याम् असङ्कुचितपत्र-
त्वादभीरुत्वमस्याः । भयशून्ये त्रि॰ । [शतमूल्याम् ।
अभीरुपत्री स्त्री॰ न भीरूणि असंकुचितत्वात् पत्राण्यस्याः ।
अभीषङ्ग पु॰अभि+सनुज-घञ् दीर्घः । आक्रोशे, शापे च ।
अभीषु पु॰अभि+इष-कु । किरणे,लागाम इति ख्याते प्रग्रहे,
कामे, अनुरागे च ।
अभीष्ट त्रि॰ अभि+इष-क्त । वाञ्छिते, दयिते, हृद्ये च ।
अभेद पु॰ भिद्+वञ् न॰त॰ । भेदाभावे, तादात्म्ये, अविशेषे
च । ब॰ । विशेषशून्ये, भेदशून्ये च त्रि॰ ।
अभेद्य न॰ कर्म्मणि भिद-ण्यत् न॰त॰ । हीरके । भेदनानर्हे त्रि॰
अभ्यग्र त्रि॰ अभिमुखमग्रं यस्य । निकटे, आसन्ने च ।
अभ्यङ्ग पु॰ अभि+अनुज-घञ् कुत्वम् । तैलादिमर्द्दने ।
अभ्यञ्जन न॰ अभ्यज्यतेऽनेन करणे अनुज-ल्युट् । तैलादौ ।
भावे ल्युटि अभ्यङ्गे ।
अभ्यधिक त्रि॰ अभितोऽधिकः । सर्वथोत्तमे ।
अभ्यन्तर न॰ अभिगतमन्तरम् । अन्तराले, मध्यस्थाने ।
अभ्यमित त्रि॰ अभि+अम-रोगे क्त । रोगयुक्ते ।
अभ्यमित्रीण त्रि॰ अभि+अमित्रमलं गामी ख । शत्रुमभि,
सामर्थ्येन गन्तरि । [सामर्थ्येन गामिनि ।
अभ्यमित्रीय त्रि॰ अभि+अमित्रमलं गामी छ । शत्रुमभि,

अभ्यमित्र्य त्रि॰अभि+अमित्रमलं गामी यत् । शत्रुमभि,सा-
मर्थ्येन गन्तरि । [दस्य नत्वम् । समीपे ।
अभ्यर्ण त्रि॰ अभि+अर्द्द-कर्म्मणि क्त अविदूर्य्ये इड्भावः
अभ्यर्हित त्रि॰ अभि+अर्ह-क्त । उचिते,श्रेष्ठे, पूजिते च ।
अभ्यवकर्षण न॰ अभि+अव+कृष-ल्युट् । शल्यादेरुद्धारणे ।
अभ्यवस्कन्द पु॰ अभि+अवस्कन्द-घञ् । शत्रोराक्रमे,शत्रुभिः
क्रियमाणे प्रहारे, आसादने, प्रपाते च । ल्युटि । अभ्यव-
स्कन्दनमप्यत्रार्थे न॰ ।
अभ्यवहार पु॰ अभि+अव+हृ-घञ् । भोजने । [करणे ।
अभ्यसन पु॰ अभि+अस-ल्युट् । अभ्यासे पौनःपुन्येनैकक्रिया-
अभ्यसूया स्त्री॰ अभि+असू-उपतापे कण्ड्वादि॰ यक् प्रत्यया-
न्तत्वात् अ, स्त्रीत्वात् टाप् । गुणेषु दोषारोपणे ।
अभ्याकाङ्क्षित न॰ अभि+आ+काङ्क्ष-क्त । मिथ्याभियोगे ।
अभ्याख्यान न॰ अभि+आ+ख्या-ल्युट् । मिथ्याभियोगे,
मिथ्योद्भावने च । [थौ । सम्मुखागतमात्रे त्रि॰ ।
अभ्यागत पु॰अभि+आ+गम-क्त । अदृष्टपूर्व्वे गृहं गतेऽति-
अभ्यागम पु॰ अभि+आ+गम-घञ् अवृद्धिः । विरोधे,समरे,
अन्तिके अभिगमने, भोगे, स्वीकारे, फलसंबन्धे च ।
अभ्यागारिक त्रि॰ अभि+अगारे तद्गते व्यापृतः ठक् ।
गृहवृत्तिपुत्रादिपोषणे व्याकुले । [आरम्भे च ।
अभ्यादान न॰ अभि+आ+दा-ल्युट् । आभिमुख्येनादाने,
अभ्यान्त त्रि॰ अभि+अम-क्त नि॰ । रोगयुक्ते ।
अभ्यामर्द्द पु॰ अभि+आ+मृद-आधारे घञ् । रणे । [च ।
अभ्याश पु॰अभि+अशू-व्याप्तौ घञ् । अवश्यमेवेत्यर्थे अन्तिके
अभ्यास पु॰ अभि+अस-वञ् । आवृत्तौ । गुरोराकर्णनं,
तदर्थे युक्तायुक्तत्वविचारः, पौनःपुन्येन तदावृत्तिः, शिष्ये-
भ्योदानमित्येवंरूपविद्याभ्यासे, पौनःपुन्येन कीर्त्तने, अ-
न्तिके, विजातीयज्ञानानन्तरिते सजातीयैकरूपज्ञानप्रवा-
हरूपे ध्यानादेरभ्यासे च ।
अभ्यासादन न॰ अभि+आ+सद-णिच्-ल्युट् । शस्त्राद्यैः
शत्रोर्निर्वीर्य्यताकरणे,शत्रोः सम्मुखगमने च ।
अभ्याहार पु॰ अभि+आ+हृ-घञ् । अभिहारार्थे ।
अभ्युत्थान न॰ अभि+उत्-स्था-ल्युट् । आदरेणासनादित
उत्थाने गौरवेणोत्थानादिना प्रत्युद्गमने, उत्थितिमात्रे,
उद्यमे, उद्भवे च ।
अभ्युदय पु॰ अभि+उत्-इण्-अच् । अभीष्टकार्य्याणां प्रादु-
र्भावे, वृद्धौ, आधानसमानचूडादिसंस्कारे च । अतएव
तदर्थकश्राद्धम् आभ्युदयिकमित्युच्यते ।

अभ्युदित पु० अभितः सर्व्वतः उदतिशयेन इतं गतं प्रातर्विहितं कर्म्म यस्मात् । सूर्य्योदयकाले निद्रयाऽकृततत्कालकर्त्तव्ये ब्रह्मचारिणि । उदिते, प्रकाशिते च त्रि० ।

अभ्युद्यत त्रि० अभि+-उत्-यम-क्त । अयाचितोपस्थितेऽन्नादौ

अभ्युपगम पु० अभि+उप+गम-घञ् अवृद्धिः । स्वीकारे समीपगतौ च ।

अभ्युपपत्ति स्त्री० अभि+उप+पद-क्तिन् । अनिष्टनिवारण पूर्व्वकाभीष्टसम्पादनरूपे अनुग्रहे, सान्त्वने च ।

अभ्युपाय पु० अभि+उप+इण्-अच् । स्वीकारे अधिकोपाये

अभ्र गतौ भ्वादि०पर०सक०सेट् । अभ्रति । आभ्रीत् ।

अभ्रि स्त्री० अभ्र-गतौ-इन् । नौकामलापकर्षार्थं काष्ठरचिते कुद्दाले । स्त्रियां ङीपि अभ्रीत्यपि ।

अभ्रेष पु० भ्रेष-चलने घञ् न०त० । न्याय्ये, उचिते च ।

अम रोगे चुरा० उभय०अक०सेट् । आमयति ते आमिमत् त ।

अम गतौ, भोजने, शब्दे च भ्वादि० अक० सेट् । अमति आमीत्

अम पु० अम-घञ् अवृद्धिः । रोगे । अपक्वफलादौ त्रि० ।

अमङ्गल पु०नास्ति मङ्गलं यत्र । एरण्डवृक्षे । इव०। कुशलशून्ये त्रि० । न०त० । मङ्गलाभावे । [पात्रे ।

अमत्र न० अमत्यनेन अम-भोजने आधारे त्रल् । भोजन-

अमर पु० मृ-पचाद्यच् न०त० । देवे, अष्टशाब्दिकमध्ये अमर-सिंहनामके शाब्दिके, स्नुहीवृक्षे, स हि छिन्नोऽपि पुनःपुनः प्ररोहति, सहसा न म्रियते । पारदे, तस्यापि वह्न्यादौ वहुतापनेऽपि ध्वंसः । अस्थिसमुच्चये च स हि बहुकालं भूमौ स्थितोऽपि न जीर्य्यति । इव० मरणशून्ये त्रि० ।

अमरद्विज पु० अमरपूजकः द्विजः शाक० त० । देवले पूजारीति ख्याते विप्रे । [इन्द्रगन्धायां स्त्री० ।

अमरपुष्पक पु० अमरमविशीर्णं पुष्पं यस्य । कल्पवृक्षे,

अमरा स्त्री० मृ-पचाद्यच् न०त० । दूर्व्वायां, गुडूच्यां, स्थूणायां, जरायौ, वटवृक्षे, घृतकुमार्य्यां च । अर्श आदित्वादचि । देवनगर्य्याममरावत्याम् ।

अमराद्रि पु० अमराणामद्रिः ६त० । सुमेरुपर्व्वते ।

अमरालय पु० अमराणामालयः । स्वर्गे । [इन्द्रनगर्य्याम् ।

अमरावती स्त्री० अमरा विद्यन्तेऽस्यां मतुप् वत्वं दीर्घः ।

अमर्त्य पु० मृतिमर्हति यत् मर्त्यः न०त० । मरणशून्ये देवे ।

अमर्त्यभुवन न० अमर्त्यानां देवानां भुवनम् । स्वर्गे ।

अमर्ष पु० मृष-क्षान्तौ घञ् विरोधे न०त० । क्षमाविरुद्धे कोपे ।

अमर्षण त्रि० मृष-ल्यु न०त० । क्रोधने, असहने च ।

अमल न०अम+कलच् । अभ्रके । निर्मले, दोषरहिते च त्रि० लक्ष्म्यां, भूम्यालक्यां, नाभिनालायां च स्त्री० ।

अमा अव्य० न माति क्विप् । सहार्थे, निकटे च । अमावास्यायां तिथौ, चन्द्रस्य सर्व्वकलाव्यापकतया स्थितायां सूर्य्यकिरणासंपर्कादद्दीप्तायां कलायाञ्च स्त्री० ।

अमांस त्रि० नास्ति मांसं यस्य । दुर्बले । मांसहीनो हि दुर्बलः ।

अमात्य पु० अमा सह वसति त्यक् । मन्त्रिणि । तस्य सहचरत्वात् । [मनःकष्टदायके दुःखे ।

अमानस्य न० मानसे साधु न भवति मानस+यत् न०त० ।

अमाव(वा)स्या स्त्री० अमा सह वसतश्चन्द्रार्कौ यत्र वस-यत् ण्यद्वा कृष्णपक्षशेषतिथौ तद्दिने चन्द्रार्कावेकराशिस्थौ ।

अमित्र पु० अम-रोगे इत्र । रिपौ । [त्रि० ।

अमुक्त न०मुच-क्त न०त० । सदा धार्य्ये क्षुरिकाभेदे । मुक्तभिन्ने

अमुत्र अव्य० अदस्+त्रल् । परलोके, जन्मान्तरे च ।

अमूर्त्त त्रि० मूर्त्ति+अर्श आदित्वादच् न०त० । मूर्त्तिशून्ये वाय्वादौ । [शून्ये त्रि० ।

अमूला स्त्री० नास्ति मूलं यस्याः । अग्निशिखावृक्षे । मूल-

अमृत न०मृ-क्त न०त० । मोक्षे, होमावशिष्टद्रव्ये, सुधायां, जले, घृते, अमृतं स्यादयाचितमितिमनूक्ते अयाचितलब्धे च । परब्रह्मणि न० । मरणशून्ये त्रि० । विभीतके स्त्री० ।

अमृतजटा पु० अमृता जटा यस्याः । जटामांसीवृक्षे ।

अमृतदीधिति पु० अमृतमिवाप्यायनकरी दीधितिः किरणो यस्य । चन्द्रे । [पटोले पु० ।

अमृतफला स्त्री० अमृतमिव स्वादु फलं यस्याः । द्राक्षायाम्

अमृतयोग पु० ज्योतिषप्रसिद्धायां नक्षत्रविशेषयुक्तायां वार-विशेष युक्तायाञ्च तिथौ ।

अमृतवल्ली स्त्री० अमृताय जीवनसाधनाय वल्ली । गुडूच्याम्

अमृतसू पु०अमृतं दीधितिरूपमाप्यायनं सूते सू-क्विप् । चन्द्रे । अमृतान् देवान् सूते । देवमातरि स्त्री० ।

अमृतसोदर पु० अमृतं सोदर एकस्थानजं यस्य । उच्चैः-श्रवसि । उच्चैःश्रवसो हि समुद्रादुत्पत्तिः । तज्जातीयत्वात् घोटकमात्रे । [लतायाम् ।

अमृतस्रव स्त्री० अमृतमिव स्रवति स्रु-पचाद्यच् । रुदन्ती-

अमृतान्धस् पु० अमृतमन्धो भक्ष्यं यस्य । देवमात्रे ।

अमृताशन पु० अमृतमश्नाति अश-ल्यु । देवमात्रे ।

अमृताहरण पु० अमृतमाहरति मातृदास्यनिवारणार्थं स्वर्गात् भूलोकं नयति आ+हृ ल्यु । गरुडे तस्यामृतहरणवृत्तान्तो महाभारते आदिप० २२अ० ।

अमेधस् त्रि० नास्ति मेधा यस्य स०असिच् । मूर्खे, अल्पबुद्धौ च